

ERDÉLYI MÚZEUM

XVI. kötet.

1899.

I. füzet.

Torma Károly emlékezete.

(Gróf Kuun Géza dr. a Hunyadvárm. Tört. és Rég. Társ. 1898. közgyűlésén tartott emlékbeszédéből).¹

Torma Károly 1829 október 13-án *Kudu* nevű községben született, és nem december 10-én, mint néhány életírátaiban olvassuk; Kudu kis község, Szolnok-Dobokamegye bethleni járásában, anyai birtoka volt. Az atyai birtokon, a saját patronatusságukhoz tartozó esicsókeresztúri római kath. plebánián kereszteltetett s ott a bejegyzés maig látható. Gondos családi neveltetésben részesült, mint a hogy az nem is lehetett volna másképpen Torma József házánál. 1836-ban Agh Antaltól nyerte az első oktatást s Agh vezetése alatt kezdte Beszterczén a piaristák ottani algymnaziumát látogatni, mely algymnazium 1848-ban szűnt meg. Beszterczéről Kolozsvárra a lyceumba került s ép 1848-ban végezte azt. Medvei tanár másodéves jogász korában az oklevélolvasást tanítván, elbámúlt az ifjú Torma tudásán, a kit atyja József már elébb bevezetett vala az oklevelek olvasásába. Igen érzékeny, zárkózott gyermek volt. Szorgalmát élénk becsvágya fokozta, mely reá oly nagy hatalmat gyakorolt, hogy egyszer hónapokig tartó búskomolyságba esett egy tanuló társának elébe helyezése miatt. Szünidőn hat-hét társát vették ki a szülék gyermekük élénkítésére, de esendes elvonúltságából s könyvei közül őt kiragadni ezeknek sem sikerült. Így veti az élet árnyékát előre s a gyermekben megnyilatkozik a leendő férfi. Torma fogytig érzékenynek s zárkózottnak maradt; később is s mindvégig gyakran vágyódott ki a világ zajából a esendes magányba, dolgozó szobája négy fala közé, könyvei megszokott társaságába. A nemes becsvágy is végig megmaradt benne; az életkedv gyengülésével gyengült ugyan, lángja

¹ Egész terjedelmében meg fog jelenni a Hunyadm. Tört. és Rég. Társ. Évkönyvében.

megszűnt lobogni s csak fel-fellobbant, de nem aludt el egészen az élet utolsó szikrájának kialudtáig.

Torma Károly gyermekkorának legélénkebb emlékei közé tartozott, hogy egy napon egész házukat tele rakták kövekkel, téglákkal, cserepekkel: „a közeli alsó-ilosvai¹ római tábor egyes maradványaival, melyeket édes apja saját költségén ásatott ki“. „A gyermek Torma — írja Riedl Frigyes — gyakran nézegette a birtokukon levő falmaradványokat és ezek szemlélése adta neki az első buzdítást az archaeológiára“.²

T. K. tanulmányait, mint fennebb mondók, Kolozsvárt végezte, s már mint tizennyolcz éves ifjú 1848-ban atyját Pestre kíséri követi őrök minőségben s nem mint pótkövet, mint néhányan állították. Doboka megye másik kerületében Torma Istvánt választották meg követnek báró Jósika Miklós a nagy költő ellenében. Atyja valami polgári hivatalra szánta, de sikerült anyját reábeszélni, hogy számára atyjánál az engedelmet kieszközölje, hogy a hadseregbe léphessen. Ebben a fiatal Tormának Weér Farkas szolnokmegyei főispán nagy segítségére volt, ki az ifjúnak hó óhaját tanácsának súlyával támogatta. Ilyeténképpen akkori legfőbb vágyát elérte, s csakhamar hadnagynak kinevezetvén, Bánffy-Hunyadon állomásozó hadesapatba osztatott be s így vett részt azon hadmiveletben, mely az oláhoknak a hegyek közé való elzárását czélozta. Jogász, követi őrök, honvéd: mily szép egymásutánja a hivatásoknak! Lényegileg egy ezél lebeg e három előtt, mert jogász és honvéd egyaránt az ország közjogát, a trónt és hazát védi, ha az védelemre szorúl. Többed magával Zsibónál tette le a fegyvert; társai közül néhányan, kétségbeesésükben a honvédelem leveretése felett, pisztolyaikat maguk ellen fordítva, öngyilkosokká lettek. Torma Károly élete alkonyodó napjaiban nem egyszer mondta azok előtt, kiket bizalmára méltatott, hogy bár ő is követte volna azok példáját, mert így téve sok csalódástól, sok keserúségtől idején menekedhetett volna, de nem tette, mert remélt. „A világoosi fegyverletételt nem hitte el — írja Riedl megkapó nekrológjában — hanem temperatumának tüztől hevítve,

¹ Alsó-Ilosva kisközség Szolnok-Dobokam. bethleni járásában

² „Nekrológ Torma Károlyról“ megj. az „Akadémiai Értesítő“ VIII. k. 10-ik fejezetében. I. az 542 l.

elszánta magát, hogy addig megy, míg magyar táborra nem talál. Hegyen-völgyön kóborolt életveszedelemben, az ellenség őrseitől úgyve. Szatmárt tudta meg, hogy a világosi kapituláció híre való. Innen falura ment egyik rokonához, kivel néhány hetet töltött. Végül sok hányatás után hazakerült Deésre szüleihez, kik már-már elveszettnek hitték fiukat¹.

Az ötvenes éveket csicsókeresztúri birtokán töltötte T. K., gazdálkodva s idejét kedvenc tanulmányainak szentelve, leginkább az archaeológiával foglalkozott. 1853-ban vette át kudui és csicsókeresztúri birtokait s 1855 január 25-én vezette oltárhoz Szászvároson a bájos Makray Bertát, vízszentgyörgyi Makray Sándor leányát. Ebből a házasságból négy gyermek született, kik közül ketten még zsenge korukban húnytak el.

Lássuk már Téglás Gábor nyomán Torma Károlynak a daciai archaeologia terén korszakot alkotó munkásságának néhány főbb vonását. A „Meszes“ gerincz *limes dacicus*-át, az annak védelmére szolgált örvidéket Torma K. nyomozta ki, az alsó-ilosvai castrum mintaszerű felásatását ő eszközölte, északi Dacia helyrajzával ő ismertette meg régész társait, a rómaiak hadművelési alapvonalát több részben megállapította, *Napoca*, *Potaissa*, *Salinae* (Székely-Földvár) római telepítvényeket ő helyezte el végleg hazarészünk térképén. *Napocát* Seivert Pókán (Alsó-Fehérv. kisenyedi járásában), Mannert Konrád Nyárádtón (Maros-Tordavm. alsó majorosi járásában), mások Szamosújvárt vélték megtalálhatni. Téglás Gábor Torma K. ezen érdemeit méltatva s összegezve szépen s megkapóan mondja: „— búvárlatai delelőpontján, dicsőségének, hírnevének szédületes magaslatán őt sújtotta legkeservesebben a végzet átka is, a midőn egész életének végezeljéül kitűzött *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica* címmel tervezett és 1857-től egy negyedszázadon át gyűjtögetett felíratrával már nem gazdagíthatá irodalmunkat, sőt az Aldunától Daciába vezető úthálózatnak topographiáját és a római sánczok óriás problémáját is épen a teljesedés biztosra vett mozzanatában, reményteljes fáradozásainak befejeződéskor egész váratlanul összekúszalódottan kelle kijtenie munkás kezéből“.

Csicsókeresztúri birtokán látogatta meg Tormát 1857-ben

¹ L. az „Akad. Értesítő“ múltl évi füzetének 545—46 l.

Mommsen, ki akkor a berlini tud. akadémia megbízásából a „Corpus inscriptionum latinarum“ érdekében az újabb epigr. kincs felkutatására, s a már ismertnek revisiója végett Erdélyt is beúta. „E látogatás — írja Riedl Frigyes többször idézett nekrológiájában — nagy hatással volt Tormára: Mommsen további rendszeres kutatósokra buzdította“. . . . „Sok kutatni való van e téren — így szólt hozzá — és kevés a kutató. Önnek kedve és tehetsége is van az epigraphiához: nagy szolgálatot tehet a tudománynak“. Torma szolgáltatta Mommsennak később a dácziai felíratok jó részét, a felíratok nagy *Corpus*-a számára. Azt írja Riedl, hogy Mommsen egy évtizeddel később újból meglátogatta volna Tormát. Ez téves adat, mert Mommsen csak egyszer járt Erdélyben, u. m. 1857-ben s ugyanekkor Pesten is több napot töltött, a m. nemzeti múzeum felíratos köveit tanulmányozva. Én is felkerestem a nagy tudóst hazánk fővárosában való rövid időzése alatt, s e látogatás emléke elevenen él lelkemben. Azt mondta nekem Mommsen, hogy Erdélyben aránylag a legtöbb felíratos követ a maros-németii kertben látta, de hogy azokból, melyek ott 1848 előtt megvoltak, három hiányzik. A jó szerencse e hármat is újból napfényre hozta, még pedig éppen a Torma által nekem megjelelt helyeken, az egyik a marosparti ürde lépesői közé rakva.

Mommsen a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetének 159—160-ik lapjain nagy elismeréssel szól Tormáról.

A „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetének 1891-ben megjelent pótkötetében szintén elismerik, hogy Torma K. a daciai epigraphika terén mai napig is a legkiválóbb munkás. A Bursian-féle *Jahresbericht* egyik helyén az az óhajtás van kifejezve, hogy báresak minden országnak volna egy Torma Károlya.¹ Szerencsénk, hogy birtuk, hogy miénk volt!

1858-ban, kezdte Torma — mint Riedl írja — Mommsen ösztönzésére, a birtoka közelében levő alsó-ilosvai római tábor (*castrum stativum*-ot) kiásatni, és nem nyugodt előbb, míg az egész nagy táborhely több évi munka után felszínre nem került. Ugyanekkor ekkor fedezte föl Torma egy alsó-kosályi² római tábor marad-

¹ Egyet. Philol. Közöny XXII. évf. II. f. 176 l.

² Alsó-Kosály kis község Szolnok-Dobokamegye décsi járásában.

ványait. Ez éveken át folyó nagy ásátás költségei csaknem felülmúlták Torma vagyoni erejét.¹ 1862-ben Kolozsvár közelében *Kara* nevű helységbe rándult, hogy ott a római korszak maradványait kutassa. Kárában (mint Riedlnél olvassuk) egykor szép park volt, benne a múlt század park-stílusának megfelelően remetelak és mesterséges rom is volt, melyeket birtokosnéja Kendeffy Elek grófné (szül. Bethlen Krisztina grófnő, † 1783) a régi Sarmizegetusának, Dacia egykori fővárosának, romtöredékeivel díszített.² A mesterséges kertí rom idővel már valóságos rommá vált, és kövei közt talált Torma egy feliratosat a 241. évből. E márvány felíratot vette Torma alapul *Dacia felosztása a rómaiak alatt* (1863) című kis művéhez, melyben e kő révén iparkodik kimutatni, hogy Dacia valóban három részre oszlott és hogy a részek bizonyos egyesületi jogokban osztozkodtak s közös *conciliumokat* tartottak.³ Torma id. dolgozta az „Erd. Múzeum-Egylet“ évkönyvei II. kötetében jelent meg, a mely évkönyvekben annyi jeles értekezése látott napvilágot, s mint különnyomat is közkézen forog. Ugyanezen évben egy más munkáját is közrebocsátotta „Tizenkét római felirat Daciából“ cím alatt, mely szintén az idézett kötetben s egyidejűleg mint különnyomat jelent meg. 1865-ben „Über einige Dacische Inschriften“ című értekezését Bécsben adta ki, melyet aztán „Római felíratok Erdélyből“ című munkája követett még ugyanazon évben (Pest, 1865). 1874-ben az *Archaeologiai Értesítő* VIII. köt. 7-dik száma „Adalék Sarmizegetusa és Aquincum felirataihoz“ cz. dolgozatát hozta, melyet különnyomat alakjában is közzétett (Budapest, 1874). — 1877-ben mint Riedlnél olvassuk — meginog lába alatt őseinek talaja: elvesziti Csicsó-Kereszturt és „testileg lelkileg megtörve“ (mint egy meghitt barátja írja) nővéréhez Pestesre⁴ költözik, hol két hónapig nagy betegen élet-halál közt feküdt.⁵ Ez a testvére a már említett Makray Lászlóné volt, ki férjével, gyermekeivel s testvérhugával Torma

¹ U. o.

² Kendeffy Elek grófnénak férje után a Hátszegi völgyben kiterjedt birtokai voltak egész közel Várhelyhez, tehát részben ott, hol a régi Sarmizegetusa feküdt.

³ U. o.

⁴ Fel-Pestes Hunyadmegyében.

⁵ Az id. h.

Zsófiával együttesen minden lehetőt megtett a beteg ápolására, szórakoztatására s búskomor kedélyhangulatának felderítésére.

Ez emlékbeszéd szerzője megyénk nagyérdemű tanfelügyelője Réthy Lajos kir. tanácsos kíséretében látogatta meg az akkor már a gyógyulás útján levő Torma Károlyt Fel-Pestesen, s őt nagy örömkre a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetében mélyedve találtuk; kedvencz tanulmányában, a római epigraphikában keresve s találva a teljes gyógyulást s az erőgyarapodást tanulmányai folytatásához s az élet újabb küzdelmeihez, mert azon a pályán, melyen jelesünk járt, nem a vert és könnyű út vezet előre a nagy ezélok felé, hanem a meredek s az akadályokkal teljes.

Az 1877-dik évben Torma Károly életének egyik jelentékeny szaka, u. m. a politikai működésé, végleg bezáródott. Ekkor kezdődik életének második virágkorszaka, mely öt-hat évet, ernyedetlen, gyümölcsöző munka éveit foglalja magában, méltó párja az első korszaknak.¹ Egy évig Kolozsvárt a „Ferencz József“ egyetemen a magyar közjogot adta elő. A következő évben, u. m. 1879-ben már Budapesten találjuk az archaeologia tanszékén, mint Rómer Flóris utódját. Az ötvenes években a pesti egyetemen Kiss Ferencz adta elő, mint helyettes tanár, a római régészetet latin nyelven s különös sulyt fektetett az éremtanra. E sorok írója hálás érzéssel adózik emlékének s készséggel elismeri, hogy hallgatóiban az általa előadott tudomány iránt érdeket tudott ébresztetni s csak azt sajnáltuk, hogy hetenként miért csak egyszer s miért nem többször volt alkalmunk előadásait hallgatni.²

Kolozsvárt, a mint láttuk, Torma nem archaeológiát adott elő, mert ezt a tanszékét az ottani egyetem megalapításától kezdve mind haláláig b. e. Finály Henrik jeles tudósunk töltötte be, hanem a magyar közjogot, a melyet nemesak könyvekből ismert, de a gyakorlatból is, mint a ki Pesten 1848-ban az országgyűlésen követi irnok, utóbb főispán volt s négy évi főispánsága után képviselő s mint ilyen a ház alelnöke lett, s nemesak mint ilyen, hanem mint

¹ L. Riedl id. nekrológját.

² Csütörtök d. u., ha jól emlékszem 3 órától 5-ig. Első külföldi útamat 1856-ban Kiss Ferencz tanárral tettem s Aquineum akkor még gyér romjait is legelőször vele szemléltem meg.

hazánk bölese Deák Ferencz egyik meghittje. Az itt felsorolt hivatalok, atyja intelmei, s Deák kitüntető bizodalma megszerezték neki úgy az önkormányzat, mint a törvényhozás terén az elméleti tudás kiegészítésül a kellő gyakorlatot, már pedig „a gyakorlás a legjobb mester“, tartja a példabeszéd. Mint budapesti egyetemi tanár Torma újból, sőt talán életében először, egész idejét kedvenc tanulmányainak szentelhette, s hogy azt tehette, a mi életének czélja s legfőbb vágyódása volt, egész szervezetére üdítőleg hatott s a múlt kellemetlen emlékeit, legalább rövid időre, vele elfeledtette. Midőn 1881-ben az aldunai romai útvonalokat tanulmányozva Hunyadmegyében is berándúlt testvérei látogatására, látogatásával engem is megörvendeztetett Maros-Németiben, még a napot is tudom, aug. 30-án. Ekkor oly frissen, megfiatalodottan nézett ki, hogy b. e. apám őt a kertben megpillantván, azt hitte róla, hogy az általa személyesen ismert belső szolnokmegyei főispánnak fia s csak nagy nehezen hitte el nekem, hogy ez maga az egykori főispán. Tormát ez a félreismerés igen mulattatta s megjegyzé, hogy ő magát is, mióta egyetemi tanár, sokkal frissebbnek és sokkal ifjábbnak érzi, mint évekkel ezelőtt, mikor főispán volt. Az évek nemesak öregítenek, de fiatalítanak is, mikor körülmények az illetőre nézt óhajtságaihoz mérten kedvezőbb fordulatot vesznek s egész kedélyvilága felderül.

Az 1880-dik év folytán Torma K.-nak két nagy műve látott napvilágot, u. m. 1. „A limes Dacicus felső része“ a m. tud. akadémia történett. értekezései közt (IX. 2.) 2. „Repertorium Dacia régiség- és felíratlani irodalmához.“ A következő évben megjelent „Az aquincumi amphitheatrum éjszaki fele“ cz. jelentése az ottani ásatásokról, szintén az akadémia történettud. értekezései rendjén (IX. 5). E jelentéshez nyolcz fametszet s tizenöt fénynyomatú tábla van csatolva.

A következő 1881—83. években Torma K. az egész alvidéket, úgy szólván lépésről-lépésre bejárta s buzdításaival, tanításaival vidéki emberekből, tanítókból, tanárokból egy egész iskolát nevelt.

1879-ben kezdődtek az aquincumi ásatások, melyeknek kezdettől 1887-ig Torma volt vezetője. Midőn az ötvenes évek közepe körül felejtethlen tanárom Kiss Ferencz társaságában először szemlélttem meg Aquincum romjait¹ s midőn pár évvel később, magam vezettem

¹ Kiss innen nézve kijellette nekem az egykori *Contra-Aquincum* helyét a Duna balpartján, melyet a rómaiak Dácia elfoglalása után építettek.

oda Valentinelli Józsefet, a velencei „Marciana“ nagyérdemű könyvtár igazgatóját, bizony kevés volt, a mit látnunk lehetett és annak, ki most megy oda, egy egész római város tárul fel szeme előtt! Hogy ez így van, azt legfőbbképen Torma fáradhatatlan munkásságának köszönhetjük. „Ó-Buda északi határán (olvassuk Riedl Frigyes id. cikkében) a hol római vízvezetéki pillérek romjait látja az ember meredezni, a szentendrei országút mentén a Krempl-malom közelében egyes leletek, valamint a talaj alakulta egyaránt arra vallottak, hogy ott római épületek vannak betemetve. 1879-ben kezdték Torma vezetése alatt az úgynevezett Csigadombot kikutatni, mely az aquincumi amphitheatrum óriás méreteit fedte. Az ásatás megindultakor Torma azt hitte, hogy a Csigadomb alatt valamely vízvezetéki építkezés vagy templom romjai vannak eltemetve; a mint azonban a domb közepén, a katlanszerű mélyedésbe behatolt és ott földéleserép töredéket és porondozott agyagréteget, de épületet nem talált, az a sejtése támadt, hogy vagy római színházzal vagy amphitheatrummal van dolga. A mint aztán Torma a Csigadomb oldalrészét még inkább kikezdte, látta, hogy sejtése helyes: tojásdad alakú hatalmas római épület, az aquincumi amphitheatrum substructiói voltak előtte. Az ásatások tudományos eredményéről, melyek az egész világon feltűnést keltettek, Torma 1880-ban decemberben, midőn az amphitheatrum északi fele már egészen ki volt ásva, kimerítő jelentést adott be a M. Tudományos Akadémiának. 1882-ben az amphitheatrum teljes kiásatása után a voltaképeni római város kiásatását vezette a Csigadomb közelében, a Pappföldön. Itt aztán előtűntek a régi római utczák, melyeknek köveiben meglátszik (úgy mint Pompejiben) a kerékvágás nyoma: előtűntek a nagy közfürdők, a séta-oszlopcsarnokok, előtűnt a római játékok és testedzés színhelye; a palaestra, a padozatfűtővel (hypocaustummal) ellátott nagy lakóházak maradványai: egy rég elmúlt bámulatos kultúra alkotása és színhelye“.

„Valamint Torma — mondja Ponori Thewrewk Emil idézett elnöki megnyitó beszédében — az aquincumi ásatásokkal, úgy Salamon Ferencz Budapest történetének megírásával volt megbízva. Minthogy a historikus az archaeologusra szorúlt, a két tudósból valóságos duumviratus lett s mint Castor és Pollux, úgy ragaszkodtak egymáshoz. Budapest római-kori topographiáját közösen állapították meg. Együtt járták be az egész területet, együtt vitatták meg a fölmerült kérdé-

seket s együtt mulattak a sikeres fáradozás után. Csupa humor és tanúság volt olyankor a beszélgetésük, a minék nem egyszer voltam élvező tanúja. Csak egyben nem tudtak sohasem megegyezni. Valahányszor ahhoz a kérdéshez jutottak, merre ment dél felé a rómaiak országútja, mindannyiszor egymás ellen hevültek. Torma váltig azt vitatta, hogy a Dunaparton a Gellérthegy alatt, Salamon pedig azt, hogy a Gellérthegy mögött. Egyik sem tágitott: mindegyik stratégiai okokra hivatkozott; de győzni egyik sem győzött.¹

Ünnepeltünk Torma Károly nyugdíjba lépését, tovább nem maradt hazánk fővárosában, sőt még hazánkban sem. Neki nyugalom kellett, legalább egyelőre, több évre talán. Egészsége megrendült, munkaereje többé nem a régi; keserves csalódások s nehéz gondok nyugtalanították. A gyors eltávozásban vélte nyomott állapotának egyedüli orvosságát megtalálhatni. Hova menjen, merre fordítsa lépteit? Mint szenvedélyes régész, a ki különösen a római régészettel foglalkozott kora ifjúságától fogva s annyi jeles eredményt ért el e téren, leginkább Itáliába vágyódott, Rómába s Róma vidékére. Nem az itáliai kék ég s enyhe levegő, de a római birodalom nagy emlékei vonzották oda.

Rómába érkezve az „Istituto di Corrispondenza Archaeol.“ palotájába szállhatott volna, mint ezen tudományos intézet régi tagja, de mert egyéni szabadságát bármi tekintetben is nem akarta megkorlátoztatni, inkább lemondott állása előnyéről s a „Minerva“-hoz címzett vendéglőbe szállott. A régi Róma oly hatalmasan vonzatta, hogy alig érkezett meg falai közé, már is hozzá fogott a régi város topographikus tanulmányához s ő, a kinek nyugalomra lett volna szüksége, újabb fáradságos munkába merült. „Két czél lebegett előtte — írja Riedl Frigyes. — Első: Megismerni szemről-szemre a római műveltség központját; második: anyagot gyűjteni egy nagy munkához, mely az ókori Daciát, főleg a feliratok és ásatások alapján, festette volna. De azért nem akart Rómában állandóan letelepedni. „Még Pompejít, Siciliát, Veronát és Aostát kell *Corpus*-om befejezése végett látnom“ írja 1890 májusban.² A *corpus*-sal „*Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica*“ című nagy művére czéloz, melyhez oly rég óta gyűjti az anyagot. „Bár csak előbb jöttem volna ide,

¹ L. az id. helyen.

² L. az id. h.

— így szólt egyszer Riedlhez — tán egészen másképp fordúlt volna életem“. Tormának Rómában a klasszikus műarchaeologia terén beható tanulmányokat kellett tenni, mert hiszen (mint Riedl jól megjegyzi) Róma a régi művészetnek folyton gyarapodó, kifogyhatlan óriási múzeuma. A fokozott munkakedvet majd esüggedés váltja fel benne, a honvágy meg-megújúl lelkében, ereje is kezd fogyatkozni s többé nem a régi. „Ó Istenem — írja egy évvel később egy meghitt barátjának — mért, hogy nem érdemlem a boldogságot, pedig senki ellen sem vétettem! Látom a Pincio pálmáit, magnoliáit, cyprusait, arranciait, hallom susogásukat, bennök a fülemile csattogását és mégis szerencsétlen vagyok, kedélyem oda van“. ¹ 1892-ben nyáron a Rómától 60 kilométernyire eső Porto d'Anzio-ba ment; a hely megtetszett neki s elhatározta, hogy ott marad.

Vannak elég gyakran olyan szerencsés életfolyamok, melyekben a váratlanul bekövetkező végpont a munkásságnak éppen legszélesebb körére esik s azt metszi szét, de mégis a legtöbbször az élet s munkája körei párhuzamosan tágulnak az ifjúkor s a munkabíró évek alatt s szűkülnek a lét alkonyán, az öregkorban. Torma élete ez utóbbi életfolyamok egyike volt. Munkaköre nagyban szűkült, midőn önkéntes száműzetésében Rómába tette át lakását, pedig ekkor kedvelt tanulmánya terén oly széles láthatár nyílt meg előtte, minőt eddig még nem élvezett soha, s midőn az „örök város-“ból Anzióba költözött, munkaköre még szűkebb lett, de egyszersmind életének vég-határa is immár közel volt, attól csak egy szűk köz, egy rövid út választotta el!

Azonban a római régiségek iránt viseltetett meleg érdeklődése végig kitartott. Az a hely, a hova ment, Porto d' Anzio, a régi *Antium*, egyike azon helyeknek, a melyekben a régi római kultusok legtovább tartottak. *Fortuna* temploma, melyről Horácus egyik ódájában tesz említést, a pogánykor végeig fennállott. *Fortuna* ugyan elfordult Tormától, ámde hosszú időn át hűséges kísérője, segítője volt. Cicerónak e városban háza vala s környékében villája s dícsérrőleg szólott e hely előnyeiről, télen enyhe, nyáron hűvös levegőjéről, nyugalmaról, szép fekvéséről. Friss, egészséges levegője üdítőleg hatott reá, s majd a tenger szemléletében merült el s a partra

¹ L. Riedlnél u. o.

esapódó hullámokat számlálta, majd megint könyvei olvasásához fogott s így múlt el egyik óra a másik után változatos élvezetben. Strabo idejében ez a város Róma előkelő lakóinak nyaranta üdülő helyévé lett; a gazdagok itt fényes palotákat emeltek magoknak. Augustus itt kapta a kiáltványt, melylyel a haza atyjának, *pater patriae*, választatott meg; Claudius itt született, Nero különösen kedvelte e helyet, s nemesak magának építtetett itt nagyszerű villát, hanem a városnak költséges kikötőt is építtetett. Antium leghíresebb templomai a már említettem *Fortuna* s *Aesculap* temploma volt. Jelenleg mindezen egykori dicsőségeknek csak alapfalai, dűledékei léteznek; maga a Nero által építtetett kikötő is már régóta befövényesedett. Az ó-kornak két műremekét e város romjai közt találták, u. m. II. Gyula pápa idejében az *Apollo di Belvedere*-t (mely jelenleg a Vatikánban őriztetik) s V. Pál pápasága alatt a *Gladiatore de' Borghesi*t (jelenleg Párisban).¹ Az új város évek óta néhány szép villával gazdagodott s tengeri fürdőjét az utóbbi időben mind többen használják.

Itt e tengerparti városban Torma, az egykor oly hatalmas római birodalom —, hön és híven szeretett hazája — és oly változatos élete derűs, borús múltjának gondolatában, a hatalmas és az „örök város“-nál is örökkébb való tenger szemléletében elmerülten a jelen múltó perezeit nem vette észre, pedig azok gyorsan teltek. Néha fellobbant a régi munkakedv benne s újból a dácziai felíratok *corpus*-a tűnt fel előtte végső czél gyanánt, majd mint elérhetetlen vágyódás. Még arra is gondolt, hogy Antiumban ásatásokat eszközöljön! Nero villájának területén a város vágóhidat akart építtetni. Ez az építkezés elzárta volna a régi maradványokban oly gazdag földet a régiség-kutatás elől. Torma az olasz közoktatási miniszterhez e tárgyban folyamodványt intézett s kérte, hogy a vágóhid megépítését, tekintettel az archaeologia magasrendű érdekeire, sürgősen tiltsa be, s a miniszter teljesítette kérését s idejében intézkedett.² Ez volt Torma életének utolsó vívmánya s talán egyszersmind utolsó öröme.

Egyik Riedl Frigyeshez intézett levelében 1894-ről a többi

¹ Dr. Th. Gsell, „Rom und Mittel-Italien“ (Lipsee, 1878.), az 530—31. ll.

² L. Riedlnél az id. helyen.

közt ezeket írja anziói magányából: „Nem dolgozhatom, csak vegetálok *per mancanza di soffio* (czélzás asthmájára). Pedig néha-néha úgy érzem, hogy jobbra is volnék való, hogy képes volnék még dolgozni. De hát hol a *fiato* (lélegzet)?!“¹ „Az egész városban ismerték és szerették az *il professore*-t — írja Riedl — nyájassága és szívessége miatt, csak azt nem értették, mért él Anzióban?“²

„Az utolsó időben keveset járt ki — olvassuk Riedlnél. — A napot nagyobbbrészt a vendéglő földszinti éttermében töltötte, egy sarokban ült és elmerülve írt, folyton írt a körülötte nyüzsgő halászok és matrózok nagy csodálkozására. De már nem archaeologiai dolgokat, hanem kis szeletekre egyes töredékes reflexiókat az emberi életről, önmagáról, az olasz nyelvről és sok egyébről. Ezeket a feljegyzés napjai szerint rendezte és nagy csomókban eltette.“³

Az antiumi „Fortuná“-hoz szóló ódát e versszakkal kezdi Horác:

O Diva, gratum quae regis Antium,
Praesens vel immo tollere de gradu
Mortale corpus, vel superbos
Vertere funeribus triumphos.⁴

s a harmadik versszakban a költő azt írja, hogy *Fortuna* istennőt maga a zord dák (*Dacus asper*) s a bujdosó skythák (*profugi Scythae*) félve félik. Ezek a balszerencsét félték, Torma a jó szerencsét régi szövetségésének tudta s fogytig remélte, hogy az majd visszatér hozzá, de az nem tért többé vissza. Az antiumi *Aesculap*, a betegek gyógyítója, szintén nem vette pártfogásába a „bujdosó scythák“ késő utódját, ki egykori híressé vált kultusának helyére jött. De nem is annyira valamely szervi bántalom, mint inkább az évek megszaporodott száma, s nem is annyira az öregség, a melyről a közmondás azt tartja: *öregség betegség*, mint inkább a kiállott fáradalmak s fájdalmak juttatták földi élete végpontjához.

¹ U. o.

² U. o.

³ U. o.

⁴ Carm. lib. I. XXXV.

Úgy van. Nem évek száma hozza
 — Nem mindig — a vén kort elé:
 Kevés esztendőök sulya szintúgy
 Legörnyeszt a mély sír felé.¹

A napot Torma Károly utoljára 1879 február 28-dikán látta a tyrrheni tengerbe merülni. A halál éjjel az álomban lepte meg. Temetésén Fraknoi püspök, ki Kollányi préposttal Anzióba sietett, mondott magyar miatyánkot.²

Torma, mint említők, a daciai régészet terén az őrtornyot el nem akarta hagyni, a míg más fel nem váltja, az őrtoronyról a halál hitta el s szavára minden halandó megindúl a mély sír felé. Bizonyára az élet fővényóráján gyorsan lepergő órák egyik utolsó gondolatja lelkében az volt, melyet Rómában a *vigil*-ek egyik őrháza falán olvasható graffitóban az örök egyike e szavakban fejez ki: *lassus sum, successorem date* „fáradt vagyok, az (örhelyen) adjatok nekem utódot“. A fáradtnak nyugalmat ad a sír. Jövel utódja a megboldogútnak, vedd fel a munkát a hol az elhagyta, hadd teljesedjék óhajtása jelesünknek!

¹ Arany János: „Évek, ti még jövendő évek“.

² L. Riedl sokszor idézett nekrológiájában.

GR. KUUN GÉZA.

Shakespeare vagy Bacon?

(A Shakespeare-Bacon elmélet megdöntése.)

Azt hiszem, hogy nálunk senki sincs és nem is volt, a ki Shakespearenek Shakespeare voltában kételkedett volna. S ez nagyon természetes, mert hiszen a német tudósok legnagyobb része sem kételkedett benne. A német „gründlichkeit“-ben mi jobban bízunk, mint maguk a németek. De, dicséretére légyen mondva alaposáguknak, csak kevés akad köztük, a ki a Shakespeare-Bacon-féle hóbortos elméletet komolyan vette s még kevesebb, a ki egyenesen „Baconistának“ vallotta magát.

A mi minket illet, mi legfőlebb azon disputáltunk, hogy Shakespeare, Shakespere, vagy Shakspere írta-e hát tulajdonképpen azokat a fényes tragédiákat, melyek immár háromszáz év óta keltenek méltó csodálatot az egész művelt világon. Azon, hogy egy stratfordi mészáros vagy kesztyűs fia, a ki Ben Jonson tanúskodása szerint, csak keveset tudott latinúl és görögül, a ki ifjú korában elég bohéme, mondhatni tivornya-életet élt s családi gondjai közepette kalandokban, majd vidám, korhely ezimborák körében talál vígasztalást; azon, hogy egy ily egyszerű „vándor komédiás“ miképpen írhatott oly örökbeesű remekműveket, melyek a tudományok egész tárházát magokban foglalják s bámulatosan gazdag orvostudományi, jogi, lélektani, történeti és irodalmi ismereteken kívül lépten-nyomon egy óriás lángész erejét esillogtatják: mi keveset törtük a fejünket. Hiszen volt nekünk is egy poétánk, a ki hasonló életet élt s mégis ragyogó műveket teremtett. A ki alig végzett öt gymnasiumi osztályt, színész is volt, katona is volt, s oly családi neveltetésben részesült, melyben a nevelő a hűsvágáshoz többet értett, mint a tudományokhoz; a kinek újja verselés közben megdermedt a fűtetlen szoba hidegétől s ha vasból lett volna a foga:

a rozsdá ette volna meg. S mégis: nevét négy világrész felé vitte a dicsőség sasmadara! Ha egy kiskőrösi mészáros fia egy nemzetet állíthat talpra, mikor „hí a haza“ s egy Európát képes annyira ragadni, hogy tapssal üdvözlje az eladdig ismeretlen magyar dalt: miért ne tehetné meg ugyanezt egy angol mészáros, vagy keztyűs fia is? A lángész nem elöttünk növekedik, nem a professor urak noteszeiből kisérethetjük figyelemmel fejlődését. Váratlanul, megmagyarázhatatlanul, csodásatosképpen egyszerre bukkan ki a „tenger mélységéből“. Így mondta ezt nekünk Petőfi Sándor, így magyaráztuk meg mi magunknak Petőfinek és Shakespearenek lángeszét is.

De — il-y-a fagots et fagots — vannak a kik a született lángészben nem hisznek s nem foghatják föl, hogy hogyan tanulhat valaki észrevétlenül, hogy mikép' tehet szert valódi ismeretekre a nélkül, hogy az iskolában jeles calculust kapjon. Ezeknek aztán természetesen az sem fér a fejébe, hogy Shakespeare hogyan lehetett képes remekműveket írni. — Ő, a „tanulatlan“ és „lump“ komédiás írta volna Hamletet? Lehetetlen. Ő, a ki „latinul keveset tudott“, írta volna a római tragédiákat? Még lehetetlenebb. Valakinek másnak kellett a „Shakespeare neve alatt forgalomba jött“ műveket írni. De kinek? Ben Jonsonnak? nem. Marlownak? nem. Tán Beaumontnak? annak sem. Fletchernek? Ő nem írhatta. Avagy tán az „Essays“ és „Novum organon“ írójának, a verulámi bárónak, a későbbi kancellárnak? Megvan. Igen. Más nem is írhatta őket, csak oly tanult, művelt és nagyeszű férfiú, mint Bacon. A hypothézis kész, csak argumentumok kellene támogatására és valószínűvé tételére. S úgy a hypothézis, mint az argumentumok Amerikában születtek meg, a hol legtöbb hóbort nyer szabadalmat.

A ki először komponálta meg a század legfantasztikusabb *fül-lentését*, (a gyöngéd kifejezést női voltának köszönheti az illető) az Bacon Delia úrnő volt, Verulámi Baconnak kétszáz év múltán is hűséges rokona. New-Yorkban, 1857-ben Putnam et Co. kiadásában jelent meg „The Philosophy of the Plays of Shakespeare unfolded“ ez. műve, mely méltatlan feltűnést és méltó megbotránkozást keltett. A bájos miss könyve megírása után rövid idő múlva megőrült (e katasztrophát tán műve megírása is siettette) s a tébolydában halt meg. Bacon Delia úrhölgy könyvében csodálkozik azon, hogy hogy' hihetette el a világ, hogy egy „tanulatlan komédiás“ oly

nagyszerű műveket írt, mint a „shakespeareiek“. (Nem kevésbé esodálkozunk mi azon, hogy egy tanult hölgy hogyan írhatott egy oly rossz művet, mint a „The Philosophy of the Plays...“ stb.) A „Shakespeare neve alatt forgalomba jött drámákat“ egy-két rokonától fönmaradt följegyzésre támaszkodva, a verulámi bárónak tulajdonítja, de érvelése annyira felületes, egész könyve oly szomorúan tárja elénk egy lappangó betegség tüneteit, hogy az ép elméket nem ingathatta meg nézetükben. S mégis furesa, hogy utódja akadt. A miss Bacon Delia okozta zaj ugyanis egészen elesöndesült, mikor 1883-ban mrs. Pott Henry újra fölvetette a „Shakespeare-Bacon kérdést“. Pott asszonynak (érdekes, hogy a második baconista is nő és szintén beteges) Bacon szerzősége mellett felhozott fő érvei a következők:

1. Shakespeare „tanulatlan“ színész létére nem írhatott léptenyomon univversalis ismeretekre mutató remekműveket.

2. Sokkal valószínűbb, hogy Bacon írta a tragédiákat, mert ő mély gondolkodó és nagy tudós volt. Hogy nem a saját neve alatt adatta elő őket, annak oka az, hogy a XVI. században Angliában a színműírással oly előkelő származású (?) és állású ember, mint Bacon, compromittálta volna magát. Oda adta hát egy színésznek — véletlenül Shakespearenek — hogy az a voltaképeni „Bacon tragédiákat“ a maga neve alatt adassa elő.

3. Vannak szavak és kifejezések, melyek a XVI. századbeli íróknál csak Bacon műveiben és a „shakespearei“ tragédiákban fordulnak elő. Ilyen pl. a „good morrow“, a „good evening“, „well“ stb. Pott asszony azt állítja, hogy 6000 XVI. századbeli művet gondosan átolvasott s míg Bacon műveiben s a „shakespearei“ tragédiákban 250-szer találta meg a fönfentemlített kifejezéseket, addig más művekben alig egyszer-kétszer akadt rájuk. Ez is „napnál fényesebben bizonyítja“, hogy a két „különböző nevű“ szerző tulajdonképpen *egy* s Shakespeare nem egyéb, mint — Bacon.

Mrs. Pott könyve óriási hatást keltett s számtalan pro et contra felszólalásra adott agit részint hírlapi cikkek, részint önálló művek keretében. A közönséget utóvégre is érdekelni kezdte a dolog, hiszen, ha csakugyan nem Shakespeare, hanem más írta azokat a remekműveket, akkor az irodalomtörténetnek egy eddig szinte páratlan, majd háromszáz éves hazugsága derülne napfényre. Igaz ugyan,

hogy Pott asszony érveit lerontották. Első két argumentumát könnyű volt megsemmisíteni, de a harmadiknak megezőafolásához 6000 XVI. századi művet kellett volna elolvasni. Engelnek kedvezett a szerencse, hogy Pott asszonymak ezt az érvét is lehetetlenné tegye. Egynehány mű elolvasása után ugyanis több helyt ráakadt a „good morrow“ etc. kifejezésekre s kiderítette, hogy az említett szavak, nem Baconnal jöttek be az angol köznyelvbe. Mrs. Pott harmadik argumentuma s az az állítása, hogy 6000 művet elolvasott, nem egyéb tehát, mint szemfényvesztés, vagy még enyhébben: nagyítás, a női fantáziának szeretetreméltó csapongása.

A Pott könyve nyomán keletkezett „irodalomra“ ezúttal fölösleges kitérnem. A Bacon szerzőségét vitatók két főképviselőjét is csak a hölgyek iránti előzékenység említette meg velem. No meg aztán: legalább belepillantottunk a később eléggé elmérgesedett vita legelső szövevényeibe. Mert mindig érdekes figyelemmel kísérni, hogy a bizarr, szokatlan s az újdonság jellegével föllépő eszmék, legyenek bár a legképtelenebbek, mennyire hatnak a nagy tömegre. S nagyon csalódnék, a ki azt hinné, hogy Engelnek s másoknak Pott asszony vakmerő állításait teljesen megezőafoló érvei mindenkit meggyőztek annak idején a Shakespeare-Bacon elmélet jogosulatlan-ságáról. Mindég maradnak szkeptikusok, a kik a „hátha mégis...“ „ki tudja...?“ elvénel fogva a napnál világosabb (e szót nem Pott értelmében használom) dolgokban is kételkednek.

Ma már azonban tán ez örökké kételkedőknek agyáról is sikerül eloszlatni a homályt. A Shakespeare-Bacon kérdést tárgyazó könyvtárt pedig immár bátran föl lehet gyújtani. A gyújtófát e kegyetlen tüzeléshez Shakespearenek két hiteles levele szolgáltatja, melyet a szerencsés véletlen megőrzött számunkra. Shakespeare-től levelet olvasni: már magában véve is gyönyörűség. Hát még, ha fontos és döntő dokumentumot képeznek egy heves, bár együgyű irodalomtörténeti czívakodásban! A Baconistákra nézve Shakespeare két levele kegyelemdőfés, a nagy angol költő pedig immár nyugodtan szöheti álmait a stratfordi temetőben; nem kell félnie, hogy „gyöngéd női kezek“ megtépdesik babérijait. S az utókornak nem lészen immár aggodalomra oka a miatt, hogy a világ legnagyobb költői geniejét a fensőbb hatalom megmagyarázhatlan szeszélye egy alacsony lélekbe ültetheti. Shakespeare levelei érdekes világitásba helyezik a XVI.

század irodalmi viszonyait s azon kívül, hogy az egész Bacon-kérdés keletkezésének csírájára is rámutatnak, nem egy vallomást tartalmaznak, mely a költő egyéniségéhez való közelebb férkőzést lehetővé teszi.

A leveleket Shakespeare egyik bizalmas barátjához, W. Chettlehez intézte, a ki maga is író volt. Az egyik levél 1599. április elsejéről van datálva, de hogy a másik is ez időtájban kelt, azt a tartalmi összefüggés világosan jelzi. Egy londoni antiquariumban, mr. Steen helységének egyik lomtárában találták meg költőnk leveleit, melyeket bátran mondhatni a XIX. század egyik legszebb ajándékának. Egy renaissancekori ékítményekkel díszes, erős zárú ládában minden fajta régi, óeska papiros közé valának eltemetve s az „idő vasfoga“ szerencsére nem igen támadhatta meg őket. Dr. Caverdish G. londoni író közölte s írt hozzájuk jegyzeteket. Azzal a megjegyzéssel, hogy az alábbi fordítás lehetőleg hű, ideje, hogy átadjam a szót annak, a ki „isten után legtöbbet teremtett“.

Kedves Chettle!

Hogy még tegnap is távol kellett maradnod asztaltársaságunktól, fájt mindegyikünknek s nem kevés ürmöt csepegtetett örömünk poharába, melyet bachantikusan evoé-kiáltással ürfítettünk a Helikonidák tiszteletére. V. Henrik előadása ismét fényesen sikerült, minélfogva kitűnő hangfílatban voltunk. Essex grófhoz intézett feddő beszédem (a gróf első volt a színházban s az udvari ünnepekre valószínűleg később ment csak el) ezúttal a földszint „műértőinél“ nem talált a tetszés hangos viszhangjára. Azt hiszem, hogy ennek a gróf jelenléte volt az oka, a ki különben a híres philosophussal és jogászszal: Baconnal ült együtt az első sorban s egy szót sem szalasztott el az egész előadásból. Az irlandi diadalútjára való vonatkozó czélzás annyira meglepte, hogy agyagpipája kiesett kezéből s majd fölgýújtotta a szittyót, melyet a rettenetes hideg miatt hintettünk a főnemesek padjai alá. Előadás végeztével Bacon Ferenczcel oda jött hozzám s szívélyesen gratulált. Most láttam először közvetlen közletről a grófot s azt a nagyon is különös benyomást tette rám, melyet, ha olyan emberrel találkozom, a ki valamelyik éppen készülő darabomba beleillik, rendesen érzek. Nem képzeled, mily könnyen dolgozom, ha az alakokat közvetlenül vehetem az életből! Ellenkező esetben fejem többnyire zavaros s nem vagyok képes tökéleteset alkotni. A gróf megpillantásakor villámsebessen czikázott

keresztül agyamon az a gondolat, hogy ime, ő az, a ki a dán királyfi megrajzolásához a legjobb mintát szolgáltatja, bár úgy látszik, hogy nincs benne oly adag melancholia, mint az én Hamletemben, illetve abban a már határozottan körvonalozott vázlatban, melyet Hamletről készítettem s mely most éjjel-nappal üldöz. Bacon szintén igen nyájasan szólt velem. Úgy vettem észre, hogy valami különös, titkos dolgot szeretett volna mondani, de nem volt alkalma. Tudod, gondolatolvasási és jóslási tehetségemben erősen bízom.

Egyik minapi borozgatásunk alkalmával érdekes kijelentéssel lepett meg bennünket Burbage. Azt mondja, hogy nem érzi jól magát a mi dísztelen, üres színpadjainkon. Nagyon szeretné egyszer a színhely környezetét, melyben föllép, a maga teljes valóságában látni. Heming az ő szokott irónikus hangján azt jegyezte meg, hogy „bíz az sokba kerülne édes Burbage barátunk!” Tegyük fel, hogy a színhely erdő. A te kedvedért most erdőt fessenek oda e czélből? Vagy élőfákat és bokrokat ültessenek a színpadra? Vagy mondjuk, hogy a színhelynek telet kellene ábrázolni; honnan veszed hozzá nyáron a havat? Vagy az őszhöz a sárga lombokat?“ Green Tamás nagyokat pöffélve s orrán eregetve kifelé a füstöt, annak az óhajának adott kifejezést, hogy ő meg az Arisztophanész-darabok ókori előadásait szerette volna látni. A mi a magam véleményét illeti: Burbage nézetét nem tartom helytelennek. Erős fantáziára van szüksége a színésznek, hogy minden pillanatban más és más környezetbe képzelhesse bele magát. „William mester“ sok böles útmutatást ad ugyan drámaiban, de azt hiszem, hogy sokkal nagyobb hatást tehetnének a közönségre, ha mindazt valósággal látná, a mit ma csak odaképzelt. Beszélgetésünk hova-tovább hangosabb és vidámabb lett. Evoé! Oly szép az élet! Én legalább elég boldognak érzem magamat.

Ha írok, akkor mélabús, szomorú vagyok; mintha ólom nehezednék agyamra és szívemre. S különös! A legvidámabb bohózatok komponálása közben sem hagy el ez a hangulat. Mintha valaki más beszélne s fantazálna bennem, nem én. Csodás egy állapot! Siess, légy egészséges, hogy megint együtt kaczaghassunk, ihassunk és dalolhassunk. Hamletemből vett idézettel zárom leveletem: míg e „gép“ az enyém, addig a tied

Shakespeare Vilmos.¹

¹ Ez tehát az egyedül helyes írásmód és nem Shakespere, sem Shakspere.

Kedves Williám!

Jóslási tehetséged Baconra vonatkozólag nem hagyott eserben! csakugyan van valami „titkos“ terve, de ez nem ellened irányúl. Sőt! Ma volt itt nálam mr. Wronghead (joggal viseli e nevet) s kért, hogy nem tudnék-e ura és Shakespeare Vilmos poéta barátom között egy négyszem közti beszélgetésre módot nyújtani. Kitérő válaszomra eltávozott. De délután másodszer is eljött a nagy úr követe. Zavaros beszédéből annyit sikerült kivennem, hogy a Bacon-család mély gyászba borúlt s ura most valamelyik jelesebb költőtől szeretne egy szép sírföliíratot. Mr. Wrongheadnak azt ajánlottam, hogy minden további lőtás-futás helyett fordúljon egyenesen hozzád s veled értekezze a dologról. Csak hasznodra válhatik ily előkelő familia ismeretsége édes Vilmosom! Hát szerencse föl!

Szerető barátod

ChettleW.

London, 1599. április 1-én.

Kedves Barátom!

Órült, bohózatba való jelenet volt az, mely Baconnál lejátszódtott. Abban a hiszemben mentem föl hozzá, hogy tán valamelyik gyermeke vagy családtagja halt meg. S hová vezetett sire Bacon? Risum teneatis amici! Felesége kedvencz majmának ravatalához! Épen hamleti hangfúlatban voltam s durva, visszautasító választ adtam neki. Ő most természetesen dühös és dühe valami raffinált bosszút fog eredményezni. A kik természetét ismerik, azt hiszik, nem kellett volna magam ellen ingerelnem azt, a kinek gyűlölete oly veszedelmes, mint az övé. Mr. Wrongheadnak, a ki tegnap a lehető legalázatosabban és legudvariasabban adta értésemre ura meghívását, mai találkozásunkkor majd vér toltult arcába, majd meg hófehér lett. Én vállat vonva nevettem rajta; ő azonban mérgesen vicsorította rám a fogát: „Még ha századok múltán kel is ki bosszúnk magva, megkeserülöd ezt gögös komédiás!“ Nos, e fenyegetés nem háborít éjjeli nyugalmamban. A mi a jövő századokat illeti, azok bizonyára keveset fognak törődni a stratfordi Shakespeare Vilmossal. S ha az idő hullámai nevetem elnyelik s műveim más valakinek neve alatt ünnepelnék föltámadásukat... Órült gondolat, úgy-e barátom! Mintha a kaján sors lehetségessé tenné Bacon bosszújának, hogy nevét valamikor az én műveimmal hozza kapcsolatba! Bár ily gacság már többször megesett a földön. De én csak kaczaghatok

az egészen.¹ Nevessünk együtt, gyere, segíts! Okvetlenül jöjj az ígért terminusra. A ezimborák várva várnak. Bacon kollegára emeljük az első poharat; az utolsót az isteni humorra!

Shakespeare Vilmos.

Ime, Shakespeare maga szolgáltatja a legkétségbevonhatlanabb bizonyítékot arra nézve, hogy az ő és Bacon egyénisége közt mily áthidalhatatlan úr tátong. És érdekes! A mit Petőfinél esodáltunk, az a fenséges isteni adomány, melynél fogva föllebbentheti a jövő fityolát s látó szemekkel nézhet bele az események fejleményeibe: Shakespeare-t is jellemzi. Látnoki tehetsége, melyre büszkén hivatkozik levelében, mintha előre látta, előre érezte volna, hogy lesz idő, mikor megkísérlik elhomályosítani dicsősége nimbuszát. De hála az égnek, Bacon és Wronghead úr aljas bosszúja „magvának még századok múltán“ sem sikerült kikelnie; vagy ha sikerült is: elfajzott gyümölcsöt termett esupán. A kanczellár úr, a ki nem érdemi meg, hogy mint „de mortuis, nil nisi bene“ beszéljünk róla, Shakespeare-vel szemben tanusított ízléstelen eljárásával egygyel növelte azokat a foltokat, melyek sötét árnyként húzódnak végig jellemén s csak megerősített bennünket abban a nézetünkben, a mely szerint a lelki és szívbeli műveltség néha mint zenith és nadir állanak szemben egymással — egy egyéniségben.

A soha ki nem haló Hamlet-magyarázóknak Shakespeare e levelei tán újabb kulesot adnak a még mindig „rejtélyes“ dán királyfi jellemének megértéséhez, a mennyiben most már a „mintát“ Essex grófot vehetik tüzetesebb boncsolás alá. De ha az aesthetikusok nem is okosodnának ki Shakespeare adataiból, annál többet tanulhatnak e levelekből a poéták, a kiknek a költők királya itt nyilvánosan értésére adja, hogy az igazi költő nem szokott minden majmot ódával megtisztelni.

Berlin, 1898. decz.

KEMÉNYFI JÁNOS.

¹ Ez a feltűnő vonatkozás a kérdés *mai* állására, *gyanússá* teszi az antiquariumból ápropo- kikerült levelek *hitelességét*. Jó lesz figyelemmel kísérni e levelek sorsát továbbra is.

Szerk.

Debreczeni Márton emlékezete.

Ne múlték el tőlünk e nevezetes év, a nagy idők ötvenedik évfordulója a nélkül, hogy mi is meg ne emlékeznénk a költőről, a ki az unio-bizottság munkálataiban olyan tevékeny részt vett.

Mikor Jókai Mór a „rettenetes évek“ elején, 1853-ban, meglátogató a „bérecek, erdők szomorú hazáját“, igazolva, nagyon is igazolva látta fájdalmas sóhajtását: „Édes szép hazám! Édes szép paradicsomkertem! Mivé lettél! Mi lett belőled! Vagy ne láttalak volna egykor oly gyönyörűnek, vagy ne látnálak most oly elpusztúlva. Vagy ne látnálak most oly elpusztúlva, vagy tudnám remélni, hogy felvirúlandsz“. ¹ De a borús hangulatok mellett egy örömhírt is vitt magával haza: hogy irodalmunk új kincsessel gazdagodott, a hazaszeretet vesztatüzét szent lelkesedéssel élesztő, őriző nemes gróf, Mikó Imre, örök becsű szép költeményt fedezett fel, a nemzeti dicsőség messziről ragyogó epepeáját. A „Déliab“ közölt is részleteket belőle: a bevezetést, a harcok gyászát (XV. ének eleje), a végzés birodalmának leírását (VII.), a magyar nők sirámát az elesettek fölött (IX.) meg azt, mikor Árpád Lehelt elküldi az ártatlan Szaboles felkeresésére s Tuhutum Elődöt Álmos fegyverével új harezra csalogatva, az oroszokra ront.

Debreczeni Mártont rég ismerték. Országszerte tisztelt nevét egész legendakör vette körül. A bányászat és kohászat terén nemcsak kitűnő administratív tehetség, hanem jeles tudós és feltaláló, kinek híre a hazán túl is messze elhatott, dicsőséget szerezve a magyar névnek.

Mikó gróf abban a szép életrajzban, a mely elsőrangú forrása a Debreczenire vonatkozó adatoknak, elősorolja idevonatkozó becses

¹ A Bárdy-család. Novella, 1850.

munkálatait. Már az első ismertetőik közt akadt olyan, a ki sürgeti e dolgozatok összegyűjtését, méltányolását, kiadását.¹

Fájdalom, nemesak akkor nem akadt vállalkozó, de mind máig sem. Ideje volna végrevalahára, hogy egy kiváló szakember teljesen összegyűjtse Debreczeni e nemű munkáit; állapítsa meg, mivel vitte előbb a tudományt s kiadásukkal állítson emléket a hírneves, tudós feltalálónak, hogy ne általános üres szólamokban dicsőítsék, hanem felfogván, megérthessék való nagyságát. Nem tehetné-e ezt meg az országos bányászati és kohászati egyesület Selmeczbányán?!

Ismeretes volt Debreczeni Erdélyszerte, mint példátlan becsületes, jellemes, nemesszívű ember. Szájról-szájra járnak ma is apró történetek: hogyan szerette, becsülte közsorsú szülőit, hogyan gyámolította testvéreit, minő változatlan, szíves indulattal viseltetett gyermekkori barátai iránt, mikor ő tekintélyes úr, méltóságos tanácsos, azok igénytelen helyzetű, szegény emberek voltak. Nem volt benne semmi pózolás; ember, igaz ember maradt egész életében. Fenn maradt róla, hogy egyszer útaztában egy faluban elesteledett. Bement a paphoz, régi tanuló társához, mondván: „Barátom, nálad szeretném tölteni az éjszakát!“ „Igen örvendek, méltóságos uram, hogy szerencsém van“, felelt zavarodottan, mély hajlongások közt a szegény pap. „Hát nem ismersz, pajtás? Én Debreczeni Marci vagyok!“ „Hogyne ismerném méltóságodat“. „Már barátom, ha ismernél, nem csúfolkodnál velem. Ha tudtam volna, hogy úgy elfelejtettél, nem jöttem volna el“. A mélyen megindult pap boldogan ölelte szívére. Eltűnt közülök minden félszeg társadalmi korlát.² Ez a kis történet jellemzi az egész Debreczenit. Ha angol ember lett volna, iskolakönyvekben olvasnák serdülő gyermekek az ő élete történeteit, hogy zsenge szívökben, nemes magvakból hajtsanak ki a lélek nemesség illatos virágai.

De hogy költő is volna e nagy ember, azt senki sem sejtette, nem még családjá sem. Tanuló korában, természetesen, ő is írt verseket, mint ki nem közülünk? Hiszen szépen mondja Bólyaink: „A poézis olyan adó, mint a szerelem s a halál, a melyet minden megfizet valamiként. Egy kifejezése ez azon örömmek, a melylyel repes ebből a durva testből az angyal vissza hazája felé“. ³ Sőt

¹ Pesti Napló, 1854. 104. sz.

² Kővári László: Történelmi adomák. Kolozsvár, 1857.

³ Előszó az öt szomorú játékhoz. VI. lap.

utóbb, 1825-ben, egy *Amor és méh* című anakreoni dala meg is jelent e diákkori kísérletek közül az „Aurorá“-ban.¹ Még később Kelemen János a kolozsvári ev. ref. collegium ifjúsága zsengeiből *Aglája* ezímen négy kis kötetet kiadván, a régibb évekből Debreczeni több költeményét közölte. Itt jelent meg: *A bagoly és sas*, aesopi meseszerű költemény, melyben a bagoly felszállván, szárnyait kiterjeszti, hogy a nap fényét elfödözze; a sas a napba tör, hogy megkapva, éjjelre is fentartsa; tán valahol találkoztak, összekaptak, megosztottak, mert még mindig van éjjel és nappal. *Zeusz*, a melynek leszűrt tanúlsága, hogy ma való érdem nem istenít senkit sem. *A halálhoz*, Gleim után fordítva.² *A hajó*, hosszú allegorikai költemény.³ *Kazinczyhoz* írott szép kis anakreoni költeménye 1818-ból, az Abafi-féle Figyelő I. kötetében jelent meg, Kazinczy Gábor hagyatékából, kinek 1855-ben Mikó gróf küldte emlékül. Kazinczy G. odavetett jegyzetében csodálkozik, hogy Kazinczy Ferencz széles körű levelezésében minden, még oly kis íróeskáról is megemlékezik, csak Debreczeniről és Katonáról nem. „Az egyik önmagát temette el szerény önbizalmatlansággal, a másik oly magasra szárnyalt fölötte korának, hogy kikerülék azoknak szemeit, kik a jelentkező tehetségnek bármí parányát figyelemmel kísérek ide lenn“. Arra nem gondolt, hogy Debreczeni 16 éves tanuló volt, mikor e költeményt írta, kétségtelenül Kazinczy 1816-iki erdélyi útjától lelkesedve s K. semmit sem tudott róla. Ma már azt is tudjuk, hogy a selmeczi bányász-akadémiai ifjúság közt ez évszáz elején egy víg társaság alakult, nagyrészt erdélyi és dunántúli hallgatókból. Hetenként kétszer-háromszor tartottak összejöveteleket. 1825-ben „Hollószugoly“ nevet vett fel a társaság, mert — mint a jegyzőkönyvben olvasható — tapasztaltaték, hogy az ember Selmeczen ép úgy képzelheti magát, mintha a bécsi játékszíneken oly nagy kedvességet nyert Hollószugolyban (Krähwinkel) volna“.

Volt benne mindenféle tisztviselő: ujságíró, poéta, szakács stb., kiknek megfelelő módon kellett mulattatni a társaságot. Első poétája Debreczeni M. volt. Egy későbbi, 1828-beli jegyzőkönyv ekként emlékezik meg róla: „Különösen kimutatták magokat tréfás felta-

¹ Kisfaludy Károly: Aurora. Negyedik kötet Pest, 1825.

² Aglája. II. kötet. Kolozsvár, 1830.

³ Aglája. IV. k. Kolozsvár, 1831.

lálások és némely jól találó irományok által Debreczeni Márton és Mikó Sámuel. Nagyon kár, hogy azon szép munkák közül mostanában egy sincs meg“. A társaság íratai közt találtak egy *Lottihoz* című pajkos költeményt, a melyet Debreczeninek tulajdonítottak.¹ Mindezek rég feledésbe merültek, senki sem sejdítette, hogy a nagy munkásságú ifjú bányász költői álmokat sző. S ime, halála után baráti kezek irományai rendezésével foglalkozva, rátalálnak egy kiforrt költő érett, becses alkotására. Mikó gróf először egy szűkebb körű társaságnak mutatta meg szép kertje hűvös lombjai alatt. Ez a kert lett később a nemes gróf nagylelkű adományából a kedves emlékü Múzeum-kert, a mai botanikus kert. A kis társaságnak, melyben jelen volt Gyulai Pál és Kőváry László is, nagy örömet okozott e váratlan felfedezés s még inkább Mikó gróf nyilatkozata, hogy az epószta a költő életrajzával és arczképével kiadja a hátra maradt család javára. Így jelent meg 1854-ben. Arczképe igen találó, de az aláírás, valószínűleg a metsző tévedéséből, nem a Debreczenié, mint a *Heti Lap* megjegyzi. (1854. 96, 97. sz.)²

A lapok dicsőítve emlékeznek meg róla. Olyan tekintélyes folyóirat, mint az *Új Magyar Múzeum*, azt mondja: „Irodalmunkra régen járt olyan termékeny hónap, mint a most végére siető szeptember. Oly becses új dolgozatok láttak világot, melyek minden irodalomban csak ritkán létesülnek. Mindenek előtt a közfigyelmet Debreczeni Márton eposzi nagy hagyományára fordítjuk“. S kinyilatkoztatja, hogy e mű minden irodalombarát még oly kicsiny könyvtárában is helyet követel magának.³ A Török János szerkesztette *Pesti Napló* pedig így ír: „A tiszta nemzeti szellem, mely e műben valódi költőiséggel párosúl, a szép képek bősége, a festői leírások, melyek közül többeket az u. n. hierogliphe poetique példányai gyanánt lehetne felhoznunk, a gondolatoknak lélekhez simúló, lélekbe olvadó előadása oly rendkívüli előnyök, melyek ennek örök fennmaradást s költészetünkben kitűnő helyet biztosítanak“. Majd alább: „Az előadás tárgylagossága teljesen elüt azon subjectiv modortól,

¹ Hon, 1882. 207. sz. Reggeli kiadás.

² A kiovi csata. Hősköltemény. Irta Debreczeni Márton. Kiadja gróf Mikó Imre. Pest, 1854. Emich Gusztáv könyvkiadványa. Nagy 8-r. XXXIX és 367 lap.

³ *Új Magyar Múzeum*. 1854. LX. f.

melyben olaszok, portugálok, francziák és magyar költőink is eposzi anyagokat tárgyaltak. E részben Debreczeni műve egészen antik-szerű szerkezete nagyszerű alapra van fektetve s kivitelében változatos s egyszersmind összhangzó.¹ S egy pár sorban rámutat az Iliaszsral való rokonságára. Természetesen a kolozsvári *Heti Lap* még nagyobb örömmel ismerteti s részletesen felsorolja a legszebb epizódokat, leírásokat és képeket.² Toldi irodalom-történetébe beiktatja, harmadik epózi nagy költőnknek nevezi. Azt mondja, hogy nagy műve lángelméjének örökké dicső, de elkésett megjelenésével s a költői divat szele változtával hatás nélkül maradt s csak az avatottak által lelkesedve fogadott. Fejtegeti érdemeit, szépségiet.³ Majd a költészet kézi könyvében közli a költő életrajzát (Mikó után), az eposz énekenként való kivonatát s mutatoul a VII. éneket.⁴

És ez nem az elnyomatás szomorú korszakában fellobbanó nemzeti érzés tulzása. Debreczeni eposza kiállotta az idők tűzpróbáját. Nem veszt becséből. Hova-tovább mind teljesebben méltányolják. Minden irodalom-történet méltatja. Szász Károly meleg hangú életrajzán kívül,⁵ Tolnay Lajos (l—s jegy alatt) tanulmányt akart róla írni, de előbb Vörösmarty *Zalán futása*-t taglalja, kimutatván, hogy az mesében, jellemzésben, nyelvben elhibázott mű.⁶ Moller Ede előbb Árpád jellemét bonczolja,⁷ majd az egész eposzt fejtegeti.⁸ Fülöp Áron egész könyvet szentel e szép költeménynek.⁹ S csak most jelent meg Bakács István becses könyve, mely behatóan tárgyalja és méltatja eposzunkat.¹⁰

¹ Pesti Napló. 1854. 204. sz. —ss. (Greguss) aláírással.

² *Heti Lap*, 1854. 96, 97. sz.

³ Toldy Ferencz: A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1864—65.

⁴ Toldy F.: A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a jelen korig. Negyedik kötet. Budapest, 1876.

⁵ Vasárnapi újság, 1871. 33. sz.

⁶ Debreczeni Márton Kiovi csatá-ja s a rokon magyar epószok. Erdélyi Figyelő. 1879.

⁷ Debreczeni Márton Árpádja a Kiovi csatában. Fővárosi Lapok, 1876. 216. szám.

⁸ Moller Ede Magyar Kalliope. (Szigeti veszedelem, Zalán futása. A kiovi csata.) Sopron, 1877. 16-r. II. 252 l.

⁹ Debreczeni Márton és a Kiovi csata. Szathmár, 1887. 8-r. 100 lap.

¹⁰ Debreczeni Márton Kiovi csatá-ja. Budapest, 1898 Athenaeum. 8-r. 107 lap.

A költő erejét mutatja erős conceptiója. A kiovi harez csak egy episód a honkereső magyarok útjában. Pedig az antik eposzokból azt olvashatni ki, hogy az eposznak nagyszerű, az egész nemzetre messze kiható tárgya van. Ám Debreczeni fontossá tette Kioy ostromát, mert Árpád itt jut Attila csodakardjának birtokába s így a honfoglalás sorsa itt dől el. A Névtelen krónikájában egy pár sovány adat van a kiovi harezről. Karamsin Miklós orosz történetíró munkájában sem sokat találhatott. Az ő inventiója a hatalmas eposz egész cselekvénye, jellemei. Nagy költői tehetségéről tanuskodik szerkesztésbeli ereje. Mily egységesen alkotja meg a cselekvényt, mindent Árpád köré, a főhős köré csoportosítva s hogy tud jellemezni minden egyes alakot! Vörösmartynak tudvalevőleg épen az a baja, hogy az Árpádra vonatkozó felettebb gyér mondákat nem bírta saját képzelmeiből kiegészíteni, kikerekíteni. Így cselekvénye szétfoly, epizódokká tördelődik. Árpád alakja elvész. Ép oly szép Debreczeni nyelve, leírásai, képei. Hogy a természetet oly meleg, igaz színekkel rajzolja, az könnyen megmagyarázható. Magyar-Győr-Monostoron született, a szép Kalotaszegen. Ott töltötte gyermek éveit a havasok alján, a búbájós természet kebelén. Aztán Kolozsvárra jött. Én hiszem, hogy nem maradt a kollégium szűk falai közé zárkózva, hanem bebarangolta a város festői szépségekben gazdag határát. Bizonyára el-elbolyongott a Bükk árnyában, repeső lélekkel merengett a Peana-tetőn, a kéklő messzeségben, élvezte a Szent-János-forrás üde esendjét, révedezett a Kányafőn, elbájolták a kies szőlőhegyek, a szénafűvek hatalmas rétsége. S azok a hosszú szünetek, a legatiók új meg új tájakra vonták a fogékony szívű ifjút. Majd Selmezbánya vadregényes világába került. Radna, Cser-tés, Zalathna szépségeiben gyönyörködött s megigézték lelkét a déli határhegyek. Ridegebb szívet is poétává avattak volna. Az ő izzó lelkét, fürkésző természetét illetlenül hagyhatták-e?

Most, hogy megemlékezünk e jelesünkre, nem akarom elbeszélni élete folyását. Ott van Mikó gróf alapos, nagybecsű életrajza. A míg az eposz körül egész kis irodalom fejtett, a költő életének ismertetéséhez azóta jóformán semmivel sem járultak. Legyen szabad hát adalékul, kiegészítésül egyet-mást elmondanom, a többire nézve utasítván szíves olvasómat Mikó gróf többször idézett jeles munkájára.

Költőnk 1802 január 26-án született. A Mikó-féle életrajz január 25-ét mondja születési napjának, de a gyerőmonostori ev. ref. egyház anyakönyvébe jan. 26-ika van bejegyezve. Szülőháza ma is megvan a papilak alatt s nem is rozoga állapotban. De mai tulajdonosa, Imre Jankó András, le akarja bontatni, ha már az őszön le nem bontatta. Nagy Mózes ref. pap, ki baráti szívességgel jegyezte ki az anyakönyvi adatokat, azt írja: tehát sietni kellene az emléktáblával! Azóta is cseng lelkemben e szó. Valóban módját kellene ejtenünk, hogy a nagy ember szülőházát megjelöljük.

A költő apja Debreczeni János. Születési éve nincs bejegyezve a monostori anyakönyvbe, mert a bejegyzések csak 1781-től kezdődnek. Debreczeni János pedig előbb született. Hisz a halotti anyakönyvben ez van: „Debreczeni Fazakas (mestersége után) János meghalt 1833. november 21-én 60 esztendőskorában szörny-betegségben.“ De lehetséges, hogy nem is Monostoron született, mert a ma élő rokonok úgy emlékeznek, hogy őseik idegenből szakadtak oda. Először 1791. április 6-án nősült. Elvette Magyar-Valkóról Lőrincz István leányát, Erzsébetet. Ettől született gyermeke: János, szül. 1792. jan. 8-án, meghalt még e hónap 25-én; Erzsébet, szül. 1793. jan. 21-én, meghalt 1800. június 24-én; Kata, szül. 1795. márcz. 2-án, meghalt 1797. május 18-án; Anna, szül. 1797. szept. 27-én, halála nincs feljegyezve, de bizonyos, hogy felnőtt kort az sem ért; újra Kata, szül. 1799. decz. 7-én, férjhezment 1817. febr. 6-án Bogdán Istvánhoz;¹ Márton, a költő szül. 1802. jan. 26-án; János, szül. 1804. okt. 17-én, meghalt 1831. márcz. 21-én nyavalyatörésben; Pál, szül. 1807. jan. 19-én, nősült 1831-ben június 4-én, elvevén sárvári születésű Szabó Katát;² Anna, szül. 1809. február 18-án, férjhezment 1827. jan. 20-án Imre Jánoshoz.³ Ferencz, a költő legkedvesebb testvére, szül. 1812 nov. 1-én. Lőrincz Erzsébet 1814

¹ Ennek jelenben élő unokái: Bogdán Erzsébet, férjzett Barta Ferenczné; Borbára, férj. Kovács Istvánné; Kisó, szintén Kovács Istvánné; György. Mindeniköknöknek vannak gyermekei.

² Pálnak ma is élő gyermekei: Ferencz, van három fia és egy leánya; Márton, van egy leánya; Erzsébet, van három fia és három leánya.

³ Ennek jelenleg is élő gyermeke Sinkó Istvánné sz. Imre Kata, gyermektelen. Unokái: István, 3 gyermekkel, Erzsébet 2 gyermekkel, Kata 2 gyermekkel.

jan. 3-án 38 éves korában meghalt. Debreczeni János 1817 decz. 18-án újra nősül. Elveszi néhai Imre István özvegyét, Antal Katát. Ettől született András nevű fia 1819 febr. 2-án. Egy leánya ma is él: Kata, Barta Jánosné. Volt Monostoron egy Debreczeni Mihály (megh. 1832-ben 91 éves korában), meg egy Debreczeni István, a ki szintén sokáig élt. Mindkettőnek számos gyermeke volt. A rokonok azt mondják, hogy Mihály és István Jánosnak testvérei voltak. A család ma élő tagjai szegénysorsú földművesek. Ferencz, a Pál fia és János, a Pál unokája ma is fazekas mesterséggel foglalkoznak.

Láthatjuk, hogy a szegény falusi fazekasnak, a Kabósok jobbjának terhes családja volt. Nem igen gondolhatott gyermekei neveltetésére. Márton is borjúkat őrizgetett s az várt rá, hogy apja mesterségét kövesse. De nagyon szeretett a harangozónak segédkezni s egy alkalommal a harang ütője jobb keze hüvelykujját leszakította.¹ Így alkalmatlan lévén a fazekas mesterségre, a kolozsvári ev. ref. collegiumba került.

Ma már nem igen végezhetnének a Debreczeni Mártonok, Körösi Csoma Sándorok s annyi sok más ezren. Megváltoztak az idők. Ő szolgagyermek volt. E névtől ma tán visszahökkenünk. Pedig a szolgagyermeknek épen olyan becsülete volt a collegiumban, mint az úrfinak, esetleg több is. Mert a szerint becsülték a fiúkat, ki hogy tanúlt, hogy viselte magát. Nem egy szolgafíú magasan állott tanárok és diákok szemében a naplopó úrfi felett.

Eszembe jut Kemény János tudósítása a XVII. évszázbeli apródokról. Ő maga is előkelő, honfoglaló ősöktől származva, később szintén fejedelem, Bethlen Gábor udvarában gondozta a fejedelem két kedves agarát, a Hókát és Kormost; maga adott enniök. Nem szégyelte ezt a peccázást. Seperte a szobákat, tüzet rakott. S mivel gyalogárnyékszékét hordoztak a fejedelem után, azt egy másik apród társával kiürítette, tisztogatta, a mitől társa akárhányszor rosszszúl lett.²

A collegiumban is rendes, természetes dolog volt, hogy a kisebb tanulók a nagyobbaknak és a köznek szolgálatot tegyenek.

¹ Hory Farkas. Debreczeni Márton. Vasárnapi Ujság 1854. 12. sz. (A rokonok is így tudják).

² Kemény János önéletleírása. Pest, 1856. 49. lap.

Debreczeni Márton is, mint kollegiumi szolga sepergette a szobát s Kabós Miklós tanulójárta mellett teljesített szolgálatokat, a miért aztán ennek szülei gondoskodtak róla. Természetesen, ez csak addig tartott, a míg u. n. diák lett, azaz elvégezvén a hat osztályú gymnasiumot, a böleseleti tanfolyamba lépett. Debreczeni körülbelül 1813-ban jött Kolozsvárra. 1818 július 3-án subscribált a diáki törvényeknek. Az 1818/19-ik iskolai évben első éves, 1819/20-ban másod éves philologus, 1820, 21-ben első, 1821/22-ben másod éves jogász s az 1822/23-ik évben theologusnak volt beírva. De már 1823 május 3-án kiveszi bizonyítványát. E bizonyítvány most a kolozsvári 48-as ereklye-múzeum birtokában van. Minden tárgyból első kitűnő. A zenében és műfestésben is dicséretes előhaladást tett. Egyszersmind a görög nyelv correpetitora volt. A különös megjegyzések rovatában olvashatni, hogy „kiváló észtehetsége, szorgalma, erkölcsi tisztasága, előljáróival szemben tanusított engedelmessége dicséretes ajánló tulajdonai és hisszük, hogy ezen ifjú a jövőben a hazának híj és munkás polgára leend“. A jó diák már tanítványokat kap, legatiókba jár, tisztességes megélhetése biztosítva van, Még a tanítványainak neve is fenn maradt a kollegiumi íratok között. 1818-ban tanítványa volt Szalay Mihály, kezdő tanuló, (initiens). 1819-ben: Bikfalvi Sámuel alsó syntaxista; 1820-ban: Rettégi János, Békési Dénes, Bányai Dániel, Bálint Sándor, Rettégi Sándor, ifj. Rettégi József, Nagy József kezdő tanulók; 1821-ben: Rettégi Sándor és János, Bányai Dániel, Bálint Sándor, Diószegi Mihály; 1822-ben: Horváth János és Dániel, Kolozsvári Sándor és Ferencz, Boldis András, Jálgai Lajos, Baróti György és Sándor I., Rettégi Sándor és János II. grammatisták.¹

Mikó gróf részletesen megírja, miként végzi a selmeczi bányász-akadémiát,² hogy lesz radnai olvasztómester, esertési kémlő-helyettes, zalathnai kohóhivatali ellenőr, majd kohónagy és igazgatósági ülnök, bánya-, kohó- és uradalmi igazgató, bányaügyi előadó, kinestári tanácsos.

¹ Török István dr. kolozsvári ev. ref. kollegiumi tanár és könyvtáros közlése.

² A selmeczi m. kir. bányász- és erdészeti akadémia évszázados fennállásának emlékkönyve, 1770—1870. Selmeczbánya 1871. Ebben Debreczeniről nincs szó a „Kitűnő bányászok életrajza“ című fejezetben, kik a selmeczi akadémianak tanítványai voltak. A hallgatók közt az 1824-ik évre van beírva.

Én ezeket egy pár új adattal akarom kiegészíteni. Selmeczi akadémikus korában el-eljárógatott Láner főerdész házához, kinek sok leánya volt s egyiköknek Debreczeni udvarolgatott. Természetesen, házasságra még nem gondolhatott. De mikor kohótiszt korában megfordult Zalathnán Frenzel Ferencz administrator házánál, a kinek egy Láner-lány volt a felesége, ott találta az asszony legfiatalabb nővérét, Terézt. Belészeretett s levelet írt az apának, hogy neki úgy is mindegy, akár melyik leánya megyen férjhez, adja neki feleségül Terézt. Így vette el s folyvást boldog életet éltek. Kitűnő gazdasszony, szerető, hű feleség s gondos anyja volt. Gyermekük voltak: *Kálmán, Gyula*, (a ki kiesi korában elhalt), *Berta*, (később Dézsi Józsefné), *Balázs, Ödön, Ilka*, újra *Gyula, Vilma*. Az első Gyulán kívül mind felnőttek. Ma azonban csak Balázs él, Kolozsvár város derék tisztb. főmérnöke.¹ Nagy-Szebenben mintegy 11 évig lakott Debreczeni. Teljesen hivatalának élt. Sokszor vacsoráját is odavitette huszárával, sőt ott is halt, vagyis dőlt le egy kis pihenőre. Öltözetére nem sokat adott, Neje még jegyes korában is pirongatta hanyag ruházkodásáért. Semmi különösebb szenvedélye nem volt, csak dohányozni szeretett nagyon. Hegedűn, waldhornon, melyet fiatal korában annyira szeretett, nem játszott. De élénk zeneérzéke volt. El-elhallgatta a térzenét s ha egy-egy új dal ütötte meg fülét, a mint haza ment, pontosan eljátszotta leánya zongoráján.

Színházba is ritkán járt. Reggel és este, ha ideje volt, egy-egy kis sétát tett. Tagja volt a kaszinónak, de nem igen járt fel. Egy-egy nagy úr fogadtatásánál őt szokták szónokul előtolni s nem nagyon erős, de kellemes csengésű hangját szívesen hallgatták. Különben nem igen szeretett beszélni, bár kitűnő rögtönző volt.

A disznódi utczában egy egész emeletes házat bérelt ki. Családjával az emeleten lakott. A földszintet üresen hagyta; szegény napi-díjasoknak, írkokoknak adta oda ingyen. 14—15 ilyen írkok volt a keze alatt. Ezeknek felhagyott egy-egy tételt, melyekről szónoki beszédet kellett készíteniök. Minden hónapban egy délután kihallgatta őket a földszint nagyobbik szobájában, hűségesen megjegyzéseket

¹ Utódai közül él Kálmánnak két gyermeke: Márton és 4 gyermeke; Mari: Bertának leánya, Csávási Gyuláné 2 fiával s egy leányával; özv. Máthé Geróné. Baláznak gyermekei: Ákos, Árpád, mindkettő nő, de gyermektelen; Ödön 5 gyermek apja; Béla, Jolán Piroska.

téve, oktatta őket. Eltelt vele az egész délután. Akkor felvitte, megvendégelte őket.

Egyházának buzgó tagja volt. Szebenben főgondnok. Legalább ünnepeken, minden nagy elfoglaltsága mellett is, eljárta a templomba.

A nyelveket könnyen tanulta. Beszél a magyaron kívül latinul, németül, francziául, angolul, törökül, oláhul, tótul. Jól tudott görögül is. Kézről-kézre járt Csokonai *Béka-egérharc*ának tartalmilag és alakilag hű oláh fordítása, melyet Debreczeni Mártonnak tulajdonítottak. Ma tudjuk, hogy e fordítás a Konez Józsefé. De hogy Debreczenire fogták, bizonyítja az oláh nyelvben való otthonosságát.

Az erdélyi országgyűlés 1848 máj. 30-án kimondván az uniót, megválasztotta az unió-bizottságot. E bizottságnak igen fontos feladata volt, hogy Erdély érdekeit összeegyeztetvén Magyarországgival, előkészítse a közös országgyűlés elé terjesztendő javaslatokat. Tagja volt Debreczeni Márton is. A Pesten tartott gyűléseken tevékeny részt vett s aug. 15-én beterjesztette javaslatát az erdélyi kincstár felügyelete alatt álló tárgyak és hivatalok rendezése ügyében, 16-án az erdélyi alapítványok érdekében, melyek a vallás- és tanulmányi ügyeket nagyban érdekelték,¹ Aug. 22-én a pénzügyminiszter a bányászati osztály tanácsosává nevezte ki, avval a megbízással, hogy az erdélyi összes bányaügyek rendezésére Kolozsvárra utazzék. Családja ez idő alatt Szebenben maradt.² Mikor a kormány Debreczenbe menekült (1849 jan. 4), Debreczeni követte. Ekkor szélütés érte. Megírta nejének. De a rendkívüli viszonyok, hiányos közlekedés mellett, hónapok múlva jutott rendeltetése helyére, felbontva. Neje közölte Puchner tábornokkal, a ki különben is rokona volt s kérte, hogy rendeljen melléje katonai fedezetet; fel akarja keresni férjét, kinek bizonytalan sorsa felette aggasztja. Azt sem tudja, mire fordult betegsége. Puchner ezt nem tehette. De futárt küldött Debreczenbe, a ki négy nap alatt megjött a kedvező hírrel, hogy Debreczeni jobban van. Fájdalommal nehezedett lelkére az is, hogy Ferencz test-

¹ Márki Sándor. Az erdélyi unió-bizottság. Budapesti Szemle, 1898. szeptemberi kötet.

² Junius 16-án még maga is ott volt. Onnan küldi Bodor Ferencz bányanagynak a bányászati szótár számára a maga műszógyűjteményét, melyet Nádasdy gróf kincstartó felhívására tisztársai segítségével már 1842—43 óta gyűjtögetett. (Élet és irodalom. 1884. 13. sz.)

vérét, kit gonddal neveltetett s ki bányatörvénytörvényesülök volt, 1848 oct. 24-én a zalathnai mészárlás alkalmával az oláhok családostúl, (1837-ben vette nőül M.-Gy.-Monostoron Kovács Honát) felkoncizolták. Ép úgy sógorát, Frenzel Ferenczet és családját. Szeben bevétele után tüzér fiát Kálmán küldte családja után. A fiú anyját, testvéreit Maros-Vásárhely-felé vitte, Gyula-Fehérvárnak nem levén biztos az út. Segesvárnál találkozott a férj nejével. A felégetett Maros-Ludasra érve, az éhségtől elesigázott család semmi élelemhez nem bírt jutni. Szerencsére találkoztak Bem egyik segédtsztjével, a ki két huszárt elküldött s azok nagy mennyiségű csirkét, tojást, kenyeret requiráltak. De Debreczeni rosszul lett. Tordáról hoztak orvost s úgy folytatták útjokat Kolozsvárra. Addig szándékozott itt maradni, míg a kormány megbizásából az erdélyi bányaugyeket rendezi. Az Óvárban lakott, a Tauffer-féle házban, az emeleten. Csányi, a míg itt volt, jóformán minden délelőtt felkereste s el-elbeszélgettek.

Mikor a válság bekövetkezett, Orsováról levelet kapott Kossuth-tól, hogy menjen, siessen utánok. Gyorsan esomagolni kezdtek azon módon, azokba a ládába, a melyekbe Szebenben esomagoltak, hogy másnap induljanak. De ebédnél újra szél érte. Balázs fia futott Pataki Dániel orvoshoz, Debreczeni barátjához. Ily körülmények közt nem indulhatott. Azt mondta, hogyha felakasztják is, maradnia kell.

Fizetést nem kapva, nagy nyomorúságban élt. Kagerbauer Antal segített rajta szíves baráti készséggel. Az ő sétatér-utczái, ma: Veress-féle házába költözött s ott halt meg 1851. febr. 18-án.

Halála után érkezett meg rehabilitálása s felesége megkapta nyugalmi díját. Ő csak 1874. május 5-én halt meg 65 éves korában tüdőbajban.¹

A költő hamvai ott nyugszanak a köztemetőben, a hol a főút és a szász temető mellett felvezető út összeér. Kagerbauer tervezte egyszerű síremlék jelöli nyugvó helyét. Bizony elfelejtették sírját, magát. De a múlt évi halottak estéjén az ifjúság kegyelete felkereste e helyet s felgyújtotta lelkében az emlékezet világát.

Keressük is fel gyakorta, mert az egyszerű sír magasztos ére nyekre, áldásos munkára ösztökél, megaczózza lelkünket az élet nehéz küzdelmeire.

DR. VERSÉNYI GYÖRGY.

¹ Kis János kolozsvári róm. kath. segédlelkész közlése.

Az enyedi tanárok régi fizetése.

P. Szathmáry Károly a Bethlen-főtanoda története ez. munkájában sehol sem szól a tanárok fizetéséről, az újkoriakról sem, annál kevésbé a régiekről. Nem lesz tehát érdektelen a 270 évnél régibb fizetések emlékét felújítani.

A tanári kar 1804. aug. 3-án kérvényt adott be a főconsistoriumhoz, melyben az első, külföldről meghívott professoroknak készpénz fizetését, a későbbieknek pedig másnemű illetményeit is felsorolta. Azt mondják e fölterjesztésben a professorok, hogy Bethlen Gábor, az alapító fejedelem, a két Rákóczi és Apafi Mihály bőven gondoskodtak az ifjúság nevelésére meghívott professorokról, az előttek levő hiteles bizonyító levelek szerint. Bethlen Gábor a maga idejében, némely terménybeli javadalom mellett 1800 magyar frt készpénz fizetést rendelt. Ezt élvezték a két Rákóczi alatt *Piscator*, *Alstedius*, *Bisterfeld* és *Basirius* az 1658. esztendeig.

II. Rákóczi György letételével szomorú idők következtek a collegiumra is, mert 70,000 frtnál nagyobb tőkepenze ment veszendőbe. A nagy szükségben Basirius is elhagyta a collegiumot; visszatért hazájába. Az ifjúság nevelése csak némely collaboratorokra vagy inkább mondhatnók vice-professorokra maradt, kik derék, tanult és külföldi akadémiákon is megfordult emberek lévén, némely tudományokat a megnevezett nagyobb rangú professorok alatt is tanítottak. Ma is emlékezetes ezek között az *Apáczai Csere János* neve. Apafi Mihály fejedelemségre jutván 1661-ben, a collegiumot virágzó állapotba kívánta helyezni. Állandó helyéül Enyed városát rendelte, professorokat állított belé, kiknek a régi fizetést nem adhatta meg a szűkös jövedelmekből, de az akkori időhez képest, mégis igen szép fizetést rendelt készpénzben és terményekben.

1. *Csengeri Istvánnak*, mint rector professornak, 300 mfrt készpénzt, 200 véka búzát, öt negyvenes hordó bort, mely 200 kurta vedret tesz, 4 verő disznót, de ha szűk a makk, kettőt, tíz

bárányt, tíz sajtót, nyolcz ejtel mézet, nyolcz ejtel vaját, egy köből borsót, kölest, mikor terem két köblöt, 50 szekér tűzifát, 6 szénát.

2. *Enyedi Sámuel*, *Nadányi* és *Csernátoni Pál* professoroknak külön-külön 250 mfrt készpénzt, 40 köből búzát, 200 kurta veder bort, 3 verő disznót, 45 szekér tűzifát, tíz bárányt, tíz sajtót, 6 ejtel mézet, 4 ejtel vaját, egy köből borsót, két köből kölest, mikor terem. Azt írják a professorok, hogy mindezeket a kezük közt levő hiteles írásokból tudják bizonyítani.

E fizetés vált állandóvá az enyedi professorokra nézve 1804-ig, a következő csekély változtatással:

1. A rectoról is, a többi professoroktól is elvettek egy negyvenes hordó bort, tehát csak 160 vedret kaptak. E helyett

2. Felemelték a három professor készpénz fizetését 300 mfrtra, mint a mekkora a rectoré volt; a búzát 50 köbölre emelték.

3. A fát nem szekér számra, hanem 24 ölben adták ki.

4. Az elészámlált terményeket (culinarékat) vaját, mézet, sajtót, kölest egyenlővé tették a rectoréval s 27 mfrt 80 dénár készpénzzel fizették mindenik professornak 1804-ig, holott ezeknek ára tetemesen növekedett a megállapítás óta.

5. A kövér sertések számát is háromra szállították mindenik professorra nézve 1773-ig s a malmokban a kövek száma szerint hízlalva adták ki; de ettől fogva egyet-egyet 8 mfrtban számítva fizette a collegium. Három-négy évvel ezelőtt megengedte ugyan az előljáróság, hogy 12—12 mfrttal fizesse a pénztár, de már ez is sokkal kevesebb a piaczi árnál.

6. Ezekhez járúlt mindenik professornak bizonyos veteményező és gyümölcsös kertrész, valamint egy drb művelni való szőlő. Némkülönben egy-egy hasáb törökbúza vetés, melyen esztendőnként legfeljebb 50—60 véka esős törökbúza terem; dézmából van két kalangya kender; 15 karácson-tyúkjá a jószágbeli emberektől szokott jóni; végül disznó perzselésre, szalmazsák töltésre száz kalongya szalma. A professorok megszorodása után nem tudott a collegium minden professornak veteményező, gyümölcsös kertet és szőlőt adni, az előljáróság tehát elvette s 50—50 mfrtot adott helyette.

Ezekben felsorolván a régi fizetések állapotát, elismerik, hogy a XVII. században megfeleltek az akkori szükségeknek, a fizetés elég tisztességes volt, de azt is bizonyosnak állítják, hogy ha a collegium anyagi helyzete engedte volna, már Apafi Mihály is több fizetést rendelt volna a professoroknak.

Szamba véve azt, hogy azóta a pénz értéke alább szállott; az élelemre és ruházatra valók úgy megdrágultak, hogy a mit Apafi idejében egy frton meg lehetett szerezni, most három-négy annyit kell érette adni; hogy a eseléd bére is ily arányban növekedett, hogy a collegium tisztjei ma háromszor is nagyobb fizetést kapnak, mint Apafi fejedelem idejében: eljöttek látják az időt, hogy maguk is sürgessék a fizetésjavítást. Eddig nem tették, sőt némely sportulákról, melyeket rendre, mint igazgatók élveztek, önként lemondván, sokkal kisebb fizetésűekké váltak, mint a fejedelmek alatt, a collegium legnagyobb szegénysége idején. Diesekedés nélkül állítják, hogy lemondásukkal, takarékoskodásukkal hozzájárultak a collegium jövedelmei gyarapításához. Jó lélekkel mondják, hogy fizetésük még azokra nézve is szűkös, kiknek nincs nagy családjuk.

E fölterjesztés a gondnokok véleményeivel került a főconsistorium elé. Nalácz József br. inspector curator azt jegyezte meg, hogy az első professoroknak, kik idegen (exoticus) emberek voltak, azért adtak oly nagy fizetést, mert különben nem jöttek volna el ilyen messzire és olyan országba, mely szüntelen revolútiók színhelye volt. Az sem fogadható el, hogy az élelmi szerek akkor olcsóbbak voltak, mint most. Ezeknek árát egy jó esztendő leszállíthatja; de a könyvek s egyebek olcsóbbak mint régen. Egyébként, ha a dajkának jobb az élelme, bizonyosan jobban táplálódik a csecsemő is; tehát, hogy a nevelők a szükségnek semminemű szorongatásával ne küzködjenek s más keresetre ne szorúljanak, a kérelmező magyar professorok fizetését kétszáz magyar frttal lehet szaporítani. Azért is jó lesz, hogy a professorok serkentsék az ifjúságot e pályára; hogy több közül eshessék majd választás.

Bethlen Gergely gr. teljesen elfogadta e megjegyzéseket. A gondnokok felfogása elég rideg, de enyhítették a kíséző íratban, melyben kijelentették, hogy az említett okokon kívül azért is megadandó a fizetésjavítás, mert a mostani professorok szorgalmatosságukért is különös jutalmat érdemelnek.

A főconsistorium méltányolta ugyan a professorok szorgalmát, de fejenként csak 100—100 mfrttal emelte föl évi fizetésüket 1804. szept. 1-től számítva.¹

¹ 185—1804. főcons. lt. sz.

IRODALMI SZEMLE.

Itália.

Úti rajzok és tanulmányok. Irta *Berzeviczy Albert*. Budapest 1899. Franklin-Társulat. 8-adr. 215 l.

Bármennyi örvendetes jelét lássuk is irodalmunk komoly termelésének, szépművészeti életünk fellendülésének, nem tagadhatjuk közéletünk utilitarius jellegét. Hiába leplezzük az eszményi dolgok iránti közönyünket, hasztalan hirdetjük tudományos, irodalmi, szépművészeti állapotaink örvendetes haladását, hiába erőszakoljuk magunkra is, másokra is az ideális célokért való nemes felhevülés látszatát; a meg nem czáfolható, sajnálatos tény mégis csak az, hogy az anyagi érdekek minden téren előrenyomódnak s visszaszorítják, elnyomják az eszmék, az ideális törekvések iránt való közérdeklődést. A közgazdasági kérdések általános figyelem és érdeklődés tárgyai, a szellemi mozgalmak csak szűk körre terjedő hullámgyűrűt vetnek. Ki érdeklődik ma a képzőművészeti akadémia, a harmadik egyetem, a szépművészeti múzeum iránt? De az egész nemzet közérdeklődése tárgyát képezte a valutarendezés, a relatio ügye; napról-napra évről-évre folyton és állandóan lesi, várja és mohón falja a híreket mindenki a quotáról, a bankügyről, az önálló és közös vámterületről, a kiegyezésről.

Ha kevés vigasztalást nyújt is, de még is van valami megnyugtató abban a jelenségben, hogy a jelzett közállapotok mellett is évről-évre szaporodik a szépművészetek népszerűsítését, közönségünk ízlését, szépművészeti érzékét fejlesztő, ápoló művek száma. A magy. tud. Akadémia régebben Symonds-nak az olasz renaissance-ról szóló érdekes és tanulságos művét fordíttatta le nyelvünkre, újabban Ruskinnak Velence köveiről írt munkáját. Egy pár évvel ezelőtt a *Kosmos* irodalmi részvénytársaság adta ki *Desswffy* Arisztid díszművét *Velenczéről*, az idei karácsonyi könyvpiacra az Athanaeum bocsátotta ki a gazdagon illusztrált *Rómát*, most *Berzeviczy* Albert teszi közzé a *Budapesti Szemlé*-ben írt cikksorozatát *Itáliá*-ról, melylyel igazán lekötölte nemcsak a szépművészetekkel foglalkozó szakférfiakat, hanem a szépművészetek iránt már-már érdeklődni kezdő művelt nagy közönséget is.

Berzeviczy Albert valóban kettős ezélnak felel meg *úti rajzok- és tanulmányok*-nak nevezett derék könyvével, mert a mi benne *tanulmány*, az igazán alapos studium eredménye, a szakférfiak legmagasabb várakozását is kielégítő komoly irodalmi termék, a mi pedig *úti rajz*, az remek stílusban megírt vonzó olvasmány, valóságos eseménye a művelt, nem a „nyájás“ olvasó közönségnek, annak, a mely nemcsak „nyájás mosolylyal“ veszi kézbe olvasmányát, hanem tanulni vágyó kíváncsisággal, aztán józan, okos és „elfogulatlan“ ítéllettel teszi le kezéből.

A könyv — meg kell jegyeznünk — nem a legújabbban szárnyrakelt hangzatos szépművészeti buzdítások hangulata nyomán keletkezett alkalmi írat, hanem egy évtizedet meghaladó komoly tanulmányok s Italia classicus földjén tett és megismételt utazások, fel-felújított benyomások magvas eredménye, mely magában foglalja *Berzeviczy* írói egyéniségének minden előkelő kvalitását.

Mint a szóló művészetek (miként a német mondja: *redende Künste*) előkelő képviselője hosszú parlamenti szereplésénél, államférfiúi multjánál fogva régen ismert, elismert, s még politikai ellenfelei által is méltányolt alakja közéletünknek *Berzeviczy* Albert. Mint publicista kevésbbé termékeny, de mindig tartalmas és elegans, ki az actualitás mellett mindig tudott a maradandóság számára is tartalmat vinni be dolgozataiba. Mint író és szónok mindenkor gondos stilista, ki sem írtaiban, sem szóoklataiban soha sem tagadta meg finom izlését, éles nyelvérzékét, kifejezéseinek választékosságát. A francia író mondását: le styl e' est l' homme alig lehet találóbban alkalmazni valakire, mint *Berzeviczyre*. Megjelenésében választékos és elegans, parfume-ök, illatszerek és kenőcsök nélkül, a ki kerüli a pongyolaságot külsejében, modorában, szavaiban, sőt még gestusaiban is, inkább ünnepies mint köznapi, inkább merev, mint hajlékony, de pose-ok és csinált formalitások nélkül. Hogy talán hideg, mint a márvány?! Meglehet, de ez talán inkább dícséret mint gáncs, főleg ma, mikor oly bővében vagyunk a viaszbaboknak.

Nem utolsó érdeme *Berzeviczynek* a közoktatásunk fejlesztése érdekében kifejtett munkássága. Ott láttuk Trefort oldalán mint hű tanácsosát, buzgó munkatársát s nehéz kérdésekben helyettesítőjét. Fontos közoktatásügyi kérdésekben hallatta szavát, érvényesítette tanultságát s elősegítette oktatásügyünk javulását. Később végigküzdötte az egyházpolitikai nagy harczokat, sohasem restelve, soha nem titkolva liberalis felfogását, melyet volt bátorsága megvédelmezni a klerikalis támadások ellen.

A könyv, melyben olaszországi élményeit és tanulmányait adja elő *Berzeviczy*, új világításban tünteti elénk ismert alakját. Mint műtörténeti szaktudóst látjuk magunk előtt, kit megszoktunk eddig a nevelés- és oktatásügy munkásának s a napi politika szereplő férfiának tekinteni. Nem akarjuk alakját hasonló szereplésű más kiváló egyéniségekhez mérni, mert helyesebb eljárásnak tartjuk kit-kit önmagában, saját egyéni értéke

szerint, a saját előnyeihez s esetleges fogyatkozásaihoz mérten, — de mindencetre önmagából ítélni meg. De nekünk mégis úgy tetszik, hogy *Berzeviczy* ez új könyvével úgy áll előttünk, mint Disraeli, Gladstone, Castelar, a kik egy-egy időre elvonulva a politikai élet mindennapi harczeitól, belemerültek irodalmi, népművészeti tanulmányaikba s nevükhöz méltó irodalmi alkotásokat létesítettek. A mint Disraeli nem restelhetette regényírói működését, vagy Gladstone Homeros-studiumait, vagy Castelar az olasz művészet és vallás felől írt fejtegetéseit, akként büszke lehet *Berzeviczy* Itáliáról írt szépművészeti tanulmányaira, mert a koszorú, melyet ebbeli munkásságával szerzett magának, nem hervadóbb virágokból van fonva, mint a minöket eddigi politikai és államférfiúi szereplésével kivívott.

A ki könyvének első cikkét elolvassa, mely *Perugia*-ról szól, megismerheti belőle az egész művön átvonuló módszert. Nem bőbeszédű útleírást, nem úti kalandokban bővelkedő, szórakoztató, könnyű olvasmányt, de nem is forrásművekre támaszkodó száraz historiát talál benne, hanem szakszerű komoly tanulmányokon alapuló, érdekes és tanulságos műtörténeti fejtegetéseket, igen sokszor alapos és találó műkritikát, a mely irodalmi műfaj nálunk eddig még nem valami gazdag művelésnek örvend. A könyvnek csaknem minden lapján kidomborodik szerzőjének egyénisége; előszeretettel írja le ugyanis szerzett benyomásait s ez eredetiséget ad az előadásnak.

Nagyon csodálódik az, a ki Baedeker-szerű tájékozást vár a könyvtől. Nem adja *Perugia* topographiai leírását, nem szól a város sétányairól, látványosságairól, még középületeit is csak mellesleg említi, a mennyiben szépművészeti szempontból említést érdemlők. Az egyetemet, az olasz egyetemek egyik leghíresebbjét, éppen csak hogy megemlíti, de egy szóval sem méltatja culturtörténeti szerepét, gazdag gyűjteményeit. Az *Il Cambio*-t, a *San-Severo*-t, a *Palazzo Comunale*-t felemlíti ugyan, de az utóbbiban elhelyezett nagyszerű képtárat, a *Pinacotheca Vanucci*-t s annak az egyes művészekről elnevezett teremt, berendezését, tartalmát éppen nem ismerteti. Annál részletesebben szól *Peruginoról*, az umbriai festőiskola fejről, *Raphaelnek* is mesteréről, „a ki melléknevéért dicsőségét hagyta örökül“ *Perugiának*, nem ugyan „szülő“, hanem „nevelő“ városának, — mert nem itt, csak a szomszédságában született.

A könyv valósággal *in medias res* kezdi meg tárgyát. Nem indul ki *Velenezéből*, vagy *Nápolyból*, nem halad a vasút mentén, hogy meg-megállapodva egy-egy nevezetesebb állomáson, kirándulást tegyen a megtekintendő látványosságok végett, s aztán folytassa útját a „menetrend“ szerint tovább. *Toscanában* terem egyszerre, a mely tartomány a legnagyobb számmal szülte *Italia* legkiválóbb nagy férfait. Itt kezdő tanulmányainak eredményeit közzétenni, s minden egyes fejezetben más-más képet tár elénk, más és más történetet ad elő: *Assisi*, *Tivoli*,

Verona, Siena, Ravenna, Ferrara, Pádua, Pisa, Genua és szomszédsága, Miláno mindegyik egy-egy önálló tanulmány, mindegyiknek megvan a saját maga tárgya, anyaga, tartalma. Megismerteti valamennyinek culturtörténeti multját, szépművészeti jelentőségét, nevezetes műemlékeit, műkincseit, jeles szülöttek kiváló alkotásait.

Élénk érzéket s „az örökké kék ég” honának természeti szépségei iránt nyilvánuló finom megfigyelést tanusít a szerző Italia természeti szépségeinek leírásában. Megragadó színekben festi le a velencei szt. Márk teret, Nápoly gyönyörű fekvését, Castellammare és Sorrento bájos vidékét, Genua nagyszerű látványát, a Pallavicini-kerteket Pegliben, az olasz Rivierát, a Mediciek- és Nervi kertjeit, a bújá növényzetet, a gazdag flórát. Ép oly kedvteléssel tekint végig a nápolyi Villa Nazionale rendezett sétányain, mint az olajfa-erdők szürkés-zöld tömegén. Észreveszi és figyelemre méltatja a gazdagon diszló piniákat és az út-széli cactusokat. Valóságos elragadtatással nevezi csodálatos világnak Italiát, a hol a természet mindennemű szépségét feltalálhatni: az égbe vyló havast s a kalászos rónát, a virágos ligetet s a vad sziklát, a csöndes erdei magányt és a háborgó tengert, a talaj és a növényzet minden fáját, a mi csak az érzékeket gyönyörködtetni képes.

Ez az élénk megfigyelése a természet örök és változatos szépségeinek, még inkább az az eleven érdeklődés a modern társadalmi élet és socialis állapotok iránt, melylyel rajzolja Nápoly mozgalmas, lármás életét, melylyel párhuzamot von az antik és modern Róma között, melylyel vizsgálja és fejtegeti Miláno változatos sorsát — ébreszti fel bennünk a vágyat, vajha Berzeviczy megírná könyvének II-ik kötetét is, *Italiá-jának* pendant-jául *Siciliát*, melynek historiai fényes multja, áldott éghajlata s szépművészeti emlékei a történeti mult, a természet szépségei s az emberi szellem örökbecsű alkotásai iránt egyformán érdeklődő lelkének bő anyagot szolgáltatnának a feldolgozásra.

Palermo, Messina, Catania remek tájképei, citrom és narancs-ligetei, antik és modern műkinesei, az Aetna fenséges panorámája, Taormina emlékei, a Scylla és Charybdis legendái, Syracusa „beszélő” kövei, görög és római színházai, fürdői, katakombái érdekes frescoival, az ó- és új város közötti ellentét, a világverő ó-kori hősök s a mai szegényes ivadék közötti párhuzam, a világ legnagyobb hadvezéreinek: Hannibálnak, Timoleonnak, Belizárnak a syracusai mezőkön maig is és örökké élő emléke, a syracusai zsarnokoknak, főleg Dionysiosnak története, Girgenti socialis állapotai, az egész sziget lakosságának lelkületét jellemző camorra és maffia, mind megannyi érdekes tárgy volna a szerző élénken megfigyelni tudó szellemének, sociologiai éles analýsisének, valamint és főleg előszeretettel folytatott műtörténeti és cultur-historiai fejtegetéseinek.

Ez utóbbi szempontokat emelem ki legnyomatékosabban, mert az *Italia* című kötetnek legszebb, legtanulságosabb, legértékesebb

részeiül én ezeket tekintem. Italia, de sőt az emberiség műveltség-története egy-egy sikerült fejezetének tartom azokat a jellemzéseket és kortörténeti képeket, melyekben Olaszország egy-egy kiváló flát vagy nemzetségét rajzolja. Azok a sorok, melyekben Michel-Angelot, Savonarolát, Macchiavellit, Fiesolet, Lionardot, Giottot, Pisanot, a Viscontiak, Mediciek, Sforzák, Borgiák, Esték szerepét és jelentőségét rajzolja, mintha nem is írott sorok, hanem érzébe öntött s finoman cisellált emlékei volnának az illető történeti alakoknak.

Érdekes és tanulságos a világtörténeti korok s a szépművészetek fejlődésének, valamint a különböző irányoknak, stílusoknak kapcsolatos tárgyalása. Róma, a római műemlékek, valamint Pompeji adnak alkalmat az ó-kori állapotok, műveltség és közlés felől való elmélkedésre. Tivoli és környéke, hol Horatius ódait és epistoláit írta, a Sybilla templom romjai, a Villa Adriana maradványai a római császárság korának jellemzésére szolgáltatnak módot és tárgyat. Az ó- és középkor érintkezése feletti elmélkedésre a ravennai góth emlékek adnak ösztönt, a középkor méltatása Sienához, „a középkori emlékek városához“ fűződik. A renaissance korszak, melyet a milánói származású Lionardo indít ugyan meg, de uralomra jutása Florenczben történik, a florenczi benyomások alatt nyer méltatást. Mindez nem történeti időrendben következik egymásra mint chronologiai folyamat, hanem minden egyes kor méltatása az azt jellemző emlékekkel együtt illetékes helyükön tárgyalattnak. Ekként lesz az építészetben az ó-keresztény bazilikák s a bizanci stíl székhelyévé Ravenna, a gothikáé Milano, a renaissance-é Florencz és Velence, a stíltalan tömegépítkezése a modern Róma és Nápoly.

Nem végezhetem e korlátok közé szorított vázlatos ismertetést a nélkül, hogy külön ki ne emeljem a könyv utolsó fejezetét, mely valóságos glorifikálása az olasz renaissance-nak. Praegnans vonásokkal rajzolja benne a szerző Italia azon nagy szülötteinek működését és egymásra való hatását, a kiknek a szépművészetek megújítása köszönhető. A tömört, tartalmas és mégis világos magyarázata az egymást felváltó irányoknak, a keresztény és pogány felfogásnak egymás elleni küzdelme a renaissance-ban s összeegyeztetése a humanismusban oly meggyőző, világos és szabatos értelmezéssel van tárgyalva, hogy szebbet, jobbat e kérdésről magyar írótól nem ismerünk.

Azt az óhaját pedig, melyet a szerző könyve előszavában kifejez, hogy az olvasó, ha még eddig nem szerette meg, a mű elolvasása után szeresse meg annak tárgyát, azt hisszük tökéletesen teljesülni fogja látni, mert a könyv valósággal rajongást ébreszthet abban is, a ki látta, abban is, a ki nem látta Italiát. Meg vagyok győződve, hogy nem egy olvasója, a ki még nem volt Itáliában, a könyv hatása következtében elmegy, s a könyvet viszi magával; de a ki volt már Itáliában, újra elmegy s Berzeviczy könyvét nem felejtí itthon — ne is felejtse!

Ferenczy József.

Alsó-Fehér vármegye 1848—49-ben.

Alsó-Fehér vármegye Monographiája. III. köt. 2. része. Irta *Szilágyi Farkas*. Nagy-Enyed. 1898. 8° 448 l.

Alsó-Fehér vármegye Monographiájából az első kötet első fele 1896-ban jelent meg; a most megjelent rész a mű befejező részét képezi. A közbeeső rész is munkába van véve.

Alsó-Fehér vármegye a szabadságharcban nevezetes szerepet játszott, mind a mellett a történeti adatok magyar részről csak most írtak össze az egész megyére vonatkozólag. Ez annál fontosabb, mert az ellenünk szóló adatokat osztrák és román részről mind összegyűjtötték s a legképtelenebb valótlanságokkal igyekeznek tisztázni magokat.¹

Szerencsés választásnak mondható, hogy a szerkesztő-bizottság szerzőt bízta meg e rész megírásával, ki már foglalkozott e tárggyal 1891-ben megjelent „Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben“ című korrajzában. Továbbá, mint az akkori szomorú események szemtanúja is bizonyára sok érdekes adatot mentett meg a történelem számára az elfeledéstől.

A források felsorolása után rátér tulajdonképeni tárgyára. Alsó-Fehér vármegye a 30-as években vezére volt az erdélyi megyéknek, mihez a tényezők mind megvoltak, bár lakosságának túlnyomó része román volt (83⁰/₀), a magyarság alig volt 13⁰/₀.

Az 1848. márcz. 15-iki események híre 19-én érkezett Enyedre, a megye központjára. Mindjárt négyülést tartanak s ennek kérésére márcz. 30-án megyegyűlést, melyen megválasztják a kolozsvári országgyűlésre küldendő követeket: Kemény Istvánt és Dénest.

A románságot azonban elégedetlenné tette a Dobra, Butyán János, Janku Ábrahám, Bálint Simon és mások izgatásai a magyarok ellen. Máj. 15-én összegyűlnek Balázsfalván és 16 pontban össze foglalják kívánságaikat.

Nem sokára (máj. 30.) a kolozsvári országgyűlés kimondja az uniót, melynek a megye követei a leglelkesebb bajnokai. Junius 6-án megszűnnek az úrbéri tartozások s teljes jogegyenlőség lesz. Lelketlen izgatók azzal ingerelték a románságot, hogy a magyarok alkalom-adtán vissza veszik e jogokat. Szept. 16-án Balázsfalván négyülést tartanak, felírnak a főkormányzókhoz az unió ellen s megtagadják az ujoncozást. A főkormányzók elutasító válaszára elhatározzák a fegyverkezést. Erdélyt felosztják 15 praefecturára, ebből a megye területére esik 3, a *topánfalvi*, praefectje *Janku Ábrahám*, a *balázsfalvi*, praefectje *Axente Szever* és a *salinei* (tordai) praefectje *Bálint Simon*. A négyülés e határozatokkal a forradalom terére lépett, s kezdetét vette a legembertelenebb polgárháború, mely e megyében dühöngött legirtózatosabban, s mely „jeltelen sírokba temette legalább is 10.000 polgárának életét“.

¹ Kolozsvár városa is most foglalkozik a szabadságharcra vonatkozó s a várost illető történeti adatok összegyűjtésének tervével.

Az egész megyében mintegy 20.000 román volt fölfegyverkezve. Egymásután fegyverzik le a városok nemzetőrségét, a városokat felgyújtják s a védtelen lakosságot a legnagyobb kegyetlenségekkel megölik. Így pusztúl el Zalatna, a Hegyalján Krakkó, B.-Benedek, Sárd, Czelna, M.-Igen és magyar lakossága. Kimondják határozatilag, hogy „minden magyar embert le kell gyilkolni, tekintet nélkül korra és nemre“. Nov. 8-án maga Enyed is meghódol, a fegyvereket kiadják s ezzel a megye területén a magyarság ellenálló képessége megszűnt.

A n. szebeni főhadparancsnokság a román komité sürgetésére a megyét 2 kerületre, balázsfalvi és gyulaféhevárra, osztotta fel. Székhelye Balázsfalva s a hivatalos nyelv a román és német. Nemsokára Kolozsvár is elesett s Janku büszkén mondta, hogy: „Erdélyben szólni csak román nyelven szabad“.

Kolozsvárt azonban Bem nemsokára (decz. 25-én) visszafoglalja. A General Commando félve, hogy most Gyulaféhevár ellen fordul a magyarság, jan. 2-án megrendeli Axentének, hogy „mivel Enyed a magyar seregnek hatalmas támpontja lehet, ezen várost hadászati szempontból pusztítsa el“. Enyed sorsa eldőlt. Jan. 8-án éjjel 11 órakor Axente 8—9 ezer emberével ráront a városra, felgyújtja s védtelen lakosságát megölette. A Bethlen-főiskola 36.000 kötetnyi könyvtárát szétszórták s levéltárával együtt a lángok martaléka lett. Majd Nagylakon, Hariban s a Hegyalján ismétlődtek az öldöklések.

Féhevár egyik legerősebb támpontja volt a reactionak, mely innen szervezte a román fölkelést. Azonban az új várparancsnok jobb indulatú volt a magyarok irányában. A magyar sereg is győzelmesen vonúl előre, s így már kezdett csillapodni a román fölkelés. A menekülők hazajönnek, s már 1849. ápr. végén megindul a társadalmi élet is újra.

A romániai emigránsok szívükön viselték a magyarok ügyét. Elvők volt, hogy a románságnak ki kell békülni a magyarokkal, s együtt kell harcolni az osztrák reactió ellen, s ha győznek, együtt harcolnak a román szabadságért. Janku is egyetértett velök, úgy, hogy Drágossal, a magyar kormány küldöttével fegyverszünetet is kötött Mihálefalván. Közbejött aztán a Hatvani hirtelenkedése s bűnös könnyelműsége, mi meghíusította a békét, s annyira felizgatta a kedélyeket, hogy maga Janku mondta Drágosnak: „közöttünk már csak a fegyver dönthet“. Ismétlődtek a borzasztó vérengzések, melyeknek maga Drágos is áldozata lett, ki a testvérnemzetek békéjének valódi apostola volt.

A magyarság Enyed újra építésének tervével foglalkozik. „Enyednek újra fel kell épülnie és szebb lesz, mint volt, mert Enyed nagy hivatással bír Erdélyben“ mondá Kossuth a küldöttségnek Debreczenben, s 100.000 frtot utalványozott a kormány részéről a felépítéshez. De nem kapták meg, ügyük megfeneklett, jött az orosz.

A romániai forradalom vezetői közül néhányan, így Balcescu Miklós, Erdélybe menekültek, s lelkesedtek a magyar szabadságharcz

ügyéért, de békét ezek sem tudtak teremteni. A rögtönítélő bíróság elől a bűnösök Axentével a havasokra menekülnek, majd jul. 27-én bevonulnak a fehérvári várba.

A világosi, dévai és zsigódi fegyverletétel után visszatértek az emberek lakóhelyeikre. A magyarság elszegényedve, megalázva siratta „önmaga s hazája végtelenül szomorú sorsát“.

Sokat vesztett a megye anyagilag és szellemileg. Gyilkolás következtében meghalt körülbelül 4264 magyar, a románság vesztett 5000 embert, a rendes hadsereghez 1600—1800 emberrel járult, így összesen 10.400 embert vesztett.

Ismertetésünket az író végszavaival zárjuk be: „vajha e szép vármegyének történelmi emlékekben gazdag térségein, gyönyörű völgyeiben s vadregényes hegyei között élő s különböző nyelveket beszélő honpolgárainak szívében lakoznék megszűnés nélkül a törvénytiszteletnek és felebaráti szeretetnek lelke“.

Tóth Ernő.

Lévay József: Újabb költemények.

Az „Institut de France“ egyik halhatatlanja, az esztetikai munkássága révén újabban híressé lett *Brunetière* Ferdinánd világgá röpitette egyik művében a „tudomány csődjét“ illusztráló elméletét. A jeles tudós nagy ellenforradalmat idézett elő alaposan meg nem okolt fejtegetésével, de kétségtelenül igaz, hogy elméletének hívei is akadtak. Sőt a mint az ilyenkor történni szokott, a mester nyomdokát követve, léptek fel olyanok is, kik irodalmi munkáikban túllícizálták az elhamarkodott kritikai „igazságot“ s nagy hangon kezdték hirdetni, hogy bekövetkezett „a lyra haldoklásának különös jelenségekben gazdag korszaka“. Hogy példával bizonyítsak: ezek közé tartozott *Francois Carez*, ki *Paul Verlaine*-ről írott nagyobb jeles tanulmányában, a francia dekadens poézis feltűnőbb jelenségeiből igyekezett kimagyarázni a nagy elméletet, melynek igazságát — úgymond — a jövő fogja megmutatni.

Az irodalmi harc máig is eldöntetlen. Annyi hatása mindenesetre volt a felszínre vetett problémának, hogy a kérdés felett megindult a művészetet, az igazi poézist szeretők agyában a gondolkozás.

Nekünk is volt egy meleg szívű, édes szavú fiatal poétánk, kinek csodálatosan szép reflexiókban oly gazdag teremtő agyát szintén foglalkoztatta ez a veszedelmes probléma. Meg is írta *Reviczki Gyula* a maga gondolatát s én úgy hiszem, hogy a nagy jövődől az ő lelkes szavainak fogja megadni az igazság jutalmát. Mert igaza van, hogy a máig tavasz lesz, s virágot fog kicsalogatni a rögök közül az első nap-sugár vagy a madár dala s a máig a tudós pathologusok, anthropologusok ki nem irtják az érzelmeknek azt a kis gyűjtő szekrényét, a melyet laikus módon szívnek kereszteltek el: addig mindig fog akadni

egy-két szerelmes pár, kiknek esőkjától minden kimondott elmélet daczára is, *dalba* fog borúlni ez a gyönyörűséges kerek világ.

Ezek jutottak eszembe, midőn *Lévay* József legújabb kötetét végig olvastam. Megtelt a szívem csodálatos érzésekkel s érezni kezdtem a tudós francia elméletének nevetségesen jelentéktelen voltát. Hogyan? Hát lehetséges volna-e az, hogy az ilyen színtiszta, érzelmekben gazdag poézis, minő a *Lévay* Józsefé, nem volna egyéb, mint a lyra haldoklásának egyik szomorú tünete. S gondolkoztam, mi irányíthatta az ilyenféle képtelen véleményre a francia író gondolkozó agyát. S megtaláltam a rejtély kulcsát. A dekadens költészet egyik igazi képviselőjéről való hosszabb foglalkozás vezethette őt a lyra végéről való szomorú gondolatokra, de — egy igazi költőnek egyetlen igaz verse nagyon könnyen megczáfolhatja a felületes, elhamarkodott véleményt. *Lévay* József egész költészete, jelen újabb költeményes gyűjteménye is hosszú sorozatát nyújtja az ilyen czáfoló bizonyítékoknak. A fiatalos, meleg érzésű, szelid lelkű dalmok csaknem minden költeménye egy bűbajos nóta, melynek harmoniája úgy hat reánk, mint alkonyati árnyak köszöntésekor a nagy természetnek egy-egy mozdulása. Mert a természet ölen fakadtak ezek a csendes, szeliden zsongó, meleg dalok. Nincsen meg bennök az a mélységes, szívet-lelket marczangoló fenséges szenvedély, a melylyel bűnökbe hullott lelkünk kiált a tisztaság után; nincs meg bennök az a mindent elfelejtő, szenvedéssé, jajjá fajult bánat, mely porrá őrli agyvelőnket; de van helyettük nevető nóta édes megelégedésről s csendes melanchóliája egy sokat érző szív apró fájdalomainak.

Ilyen a *Lévay* József világa.

Váltakozik benne a hangulat. Lelkének képe mintha tükör volna: gyorsan hatnak reá a külvilág különböző jelenségei, nyilvánulásai, de viszont annyiban aztán különbözik a tükör tulajdonságától, hogy állandóan megtartja ezt a képet, a mely egyszer dallal borította be a lelke világát.

Mert most is olyan mindenik költeménye, mintha egy régebbi nótájának lenne a folytatása. Ugyanaz a bánat, ugyanaz az öröm, még az érzések hangja is ugyanaz. *Lévay* Józsefnél épen ezért nem is lehet hanyatlásról, fejlődésről beszélni. Az ő lelkének érzései ugyanazok és olyanok most is, mint voltak az egyetlen, édes, hamar eltűnő drága ifjúság idejében. Még a szerelem hangja is ugyanaz! Mert az ősz költő szívében most is megjelen még az »édes-ézés« nemes tűzének egy-egy sugára s mint a lebukó nap széthinti még egyszer nagy, aranyos fényeit a sokszor látott táj felett. Miért ne?! Hiszen az ősznek is megvan a maga melegje, késői virágja!

Megbecsülhetetlen érdeme az ő költészetének, hogy nem lett hasonlóvá a mai századvégi, útszéli verselés dissonáns hangjaihoz. S a mennyire megmutatja ez, hogy dalainak költői érzéke mily magas, éppannyira dokumentálja azt az igazságot, hogy *Lévay* József nemcsak

poéta, hanem — *egyéniség is*. Az ő dalaiból a — *jövő lyrája* hangzik ki, a tiszta poezis, a nemes idealismus ama korszakának hangja, — mely elfog jönni, mert el kell jönnie.

Nagy feladata lesz *Lévay* József eljövendő méltatójának kikutatni, felderíteni azokat a nagy hatásokat, a melyeket reá kedvencz költői gyakoroltak. *Horátius* költői hatása inkább korrábbi versein észlelhető, bár a nagy római költő jelleme itt sem hagyta érintetlenül a mi szép lelkű dalnokunkat. *Burns* hatása már sokkal nyilvánvalóbb s nagyon érdekes irodalmi foglalkozás volna a két költő szellemi rokonságát, lelki közösségét itt, alkalomszerűleg analizálni, de sajnos — terünk meg nem engedi: csak annyit mondhatunk, hogy közös vagyon volt náluk a szépnek, az eszményiségnek a törhetetlen szeretete, a melyet ideális vágyaiknak közössége még nemesebbé tett.

Lévay József újabb költeményeiben is megmarad a nemes ideális buzgó lelkű bajnokának. A lelke vágyik a magasságosság tisztsága után; nemes hevülettel, üdvözlettel köszönti a fényes igazságot, megveti mind azt, a mi szeny, a mi sár; a nőben nem a meleg karú szeretőt látja, hanem a jegyest, a szerető lelkű leányt, asszonyt, kinek tisztasága megtisztít, felemel, szóval újabb kötetével is megmaradt annak, a mi volt: igazi nagy poétának!

Zombori Andor.

A boldogság.

Hilty: Glück. Leipzig 1897. 2 kötet. Ára 6 márka.

Mai könyvirodalmunk özönében jól esik az embernek olvasni oly könyvet, a milyen Hilty dr. berni egyetemi professor könyve a „boldogságról“. Kelendőségét már az a körülmény is igazolja, hogy néhány év alatt 7 kiadásban s huszonezezer példányban forog közkézen. Különböleg is igen finom kiállítású könyv, a milyen csak Angliában és nálunk látható.

Értekezések, essay-k gyűjteménye e könyv az életből merítve s az élet számára megírva. Ez erkölcsi oldaláról a Példabeszédek könyve s az angol Smiles művei mellé sorozható. P. o. az I. kötet főbb fejezeteinek címei: „A munkásság művészete“; „Jó szokások“; „Az idő művészete“; „Boldogság“ stb. A II. kötetéi: „Gond és tartozás“; „Az emberismeretről“; „A műveltségről“; „Előkelő lelkek“; „Az élet fokozatai“ stb. valódi gyöngyei és remekei e nemű irodalmunknak.

Ez erkölcs-társadalmi kérdések fejtegetésében író álláspontja különösen mély vallásos lelkülete s tiszta erkölcsi világnézete nemesítőleg és építőleg hat az olvasóra. Legszébb példáit Mózes könyveiből, a zsoltárokból, a próphéták irataiból, s az evangéliumokból és az apostoli levelekből meríti. Különösen ismerteti Ezsaiást, Jánost és Pál apostolt. Az irodalomból legtöbbször Augustinus, Kempis Tamás, Dante, Luther, Spurgson és Sailer bizonyítékaival él s gyakran Goethe Faustját is idézi.

Svájcznak üde friss levegőjét éreztük a könyv olvasásánál, melyet jó volna átültetni egy ügyes magyar tollú írónak édes zengzetes nyelvünkre. Sokat tanulnánk belőle és még többet épülnénk rajta. Mert e mű csupa bensőség és közvetlenség. A tudákosságnak vagy nehézkes philosophiai okoskodásnak semmi nyoma. Valódi kalauz az életben való boldogulásra.

Remekül tárgyalja p. o. mindjárt az első értekezésben „a munkásság művészetét és annak akadályait“. A bibliai Példabeszédek könyvével azt tartja, hogy „dolgozzál, mintha örökké kellene élned s imádkozzál, mintha ma kellene meghalnod“. A mi nagyot, dicsőt és nemest az emberiség története felmutathat, mindazt a munkásság szülte, míg a henyeség átka az egyénnek és veszedelme az emberiségnek. De azért a munkásság művésze „a legnehezebb művészetek egyike“, a melynek helyes megoldásában rejlik a sociális kérdés titka. A munkához való jog az ember legeredetibb joga, míg annak „művészi fogásai“: a köteleltség, a jó kezdet, a szokás hatalma, a helyes beosztás, a munkakedv, az erőben való takarékoság, az ismétlés s a pihenés, a mi épen a valódi nevelés művésze.

Vagy milyen meggyőzően s élettapasztalathíven tárgyalja szerző „az idő ethizálásának“ a kérdését, a mi nem más, mint az idő helyes beosztása és felhasználása. Az időben való hiány mindig az erkölcsi tetterőben s a bölcsességben való hiánynyal azonos. A valódi munkásság ismertető jelei a szabályszerűség, a hivatáshűség, a változatosság, az önvizsgálat, a takarékoság, a gyorsaság, a rend, a tisztaság stb. Azt mondja a többi között, hogy „a világirodalom remekei gyorsan keletkeztek.

A „boldogulás“ fejezetében helyesen mondja a szerző, hogy annak feltétele nem a gazdagság, élvezet, műveltség, tudomány, vagy művészet, hanem a jó lelkiismeret, erény, munkásság, emberszeretet, vallás, tiszta erkölcs s az eszményekben vetett hit. S itt élesen elítéli a modern pessimismus hiú, beteges életphilosophiáját. A boldogulás legfőbb feltétele az erkölcsi világrend létében és egyetemes irányában vetett hit, mely az élet bajainak elviseléséhez s gyümölcsöző mérlegeléséhez is nélkülözhetetlenül szükséges.

Igen szépen tárgyalja az „emberismeret“ s a „műveltség“ kérdését. Az emberismeret főbb szabályai: az udvariasság, tisztesség, szerénység, szolgálatkészség, nemesszivűség; akadályai: a hűtlenség, hálátlanság, gyűlölködés, hiúság és büszkeség. A physiognomikát elvileg elhibázott tudománynak mondja. Az embereket munkásságukban ismerjük meg legjobban. A „műveltség életkérdése mai állami és társadalmi életünknek, a melyre — és ebben teljesen igaza van — a mai iskola nem elég nagy súlyt fektet. Ma a tudományt terjesztjük a bölcsesség, az erkölcsi intelligencia s az akarat energiája rovására. Műveltség a személyiségnek minden oldalról való ép és erős kifejtésével s koránt-

sem a szakismeret bőségével azonos. A valódi műveltséghez három szükséges: az érzékiség s a természeti önzés legyőzése, a természeti és a szellemi képességek harmonikus kifejtése s a helyes vallásos-erkölcsi és philosophiai világnézet. A hamis műveltség ismertető jelei: a luxus, a könyvek ignorálása, a szerénytelen viselkedés, a reklám csinálás, míg a valódi műveltséget lényegesen fokozza a munka, a hivatáshűség s a türelem. Az értelmükre és szívökre nézve egyaránt művelt emberek „az emberiség morális lángelméi“.

„Az előkelő lelkek“ az Úr szép szava szerint a „föld savai“. Az előkelőség teljes és tökéletes példányképe Krisztus. Előkelő lelkek voltak Sienai Katalin, Hildegard és Gertrud. Több az előkelő nő, mint a férfi. Az előkelőség tulajdonságai a figyelem és a nyíltszívűség mindenkiével szemben; főbb akadályai az embergyűlölet, a nagyravágyás, a féltékenység, a káröröm, az igazságtalan ítélkezés stb. Egy teljesen előkelő lélek a legszebb és a legritkább valami a világon.

Végül az utolsó fejezetben „az élet fokozataival“ s közelebről annak erényeivel és hibáival foglalkozik. A keresztyénséget tartja a belső élet legjobb nevelő eszközének, s azt vallja, hogy azt sem nem pótolhatjuk, sem nem nélkülözhetjük.

Valóban épültünk a mű olvasásán. Ismételten is fölhívjuk reá íróink és olvasó közönségünk szíves figyelmét és érdeklődését.

Eperjes.

Dr Szlávik Mátyás.

Wundt lélektana.

Grundriss der Psychologie. Dritte verbesserte Auflage. Leipzig 1898. (Engelmann kiadása) XVI, 403 lap. Ára 6, kötve 7 márka.

Wundt lipcsei tanár jeles lélektanának első kiadása 1895-ben jelent meg. Második kiadásával *Rúcz Lajos* sárospataki tanár ajándékozta meg szegényes magyar bölcséleti irodalmunkat. A harmadik „javított“ kiadás néhány hét óta forog közkézen. Wundt művének ily gyors terjedése annak hasznavehetősége mellett tesz bizonyosságot. Öröndetes dolog, hogy a theologusok is Wundt psychológiájának hívei s a modern psychologia terminológiájában is őt, „den Altmeister psychologischer Wissenschaft“ követik. Benne a materialista világnézet ellen hatalmas szövetségük van. Örömmel jelezzük e psychológiának helyt foglalását a theol. tudományban.

E psychológiáról különben a következőket akarjuk megjegyezni:

E „Grundriss“ Wundt tanár harmadik psychologiai munkája. Mig ugyanis „Grundzüge der physiologischen Psychologie“ (1874. 4. kiad. 1893) cz. művében tárgyalásának alapvető physiologiai szempontjait keresi, „Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele“ (1863. 3. kiad. 1897) cz. művében pedig a szorosabb értelemben philosophiai érdekeket követi, addig „Grundriss der Psychologie“ cz. művében csak

a legfontosabb és leglényegesebb meghatározásokra van tekintettel. A pszichologiai Wundt szerint a természettudományokkal szemben kiegészítő, a szellemi tudományokkal szemben pedig inkább alapvető természeti tudomány, míg az általános filozófiával szemben „die vorbereitende streng empirische Einzel-wissenschaft“. Psychologiai álláspontjának egyik jellemző sajátossága az, hogy a metaphysikát annak, mint empirikus tudománynak köréből következetesen kizárja. Metaphysikai alapnézeteit különben az egyes bölcséleti tudományokkal való beható foglalkozása alapján „System der Philosophie“ (1889. 2. kiad. 1897) cz. művében ismertette, a melyben különösen az összakarat fogalmát, mint a psychologia és az ethika közös metaphysikai bázisát tárgyalta behatóbban.

Érdekes szakasza az ő psychológiájának a 4-ik, mely „die psychischen Entwicklungen“ cz. alatt az állatok psychikai tulajdonságait, a gyermek psychikai fejlődését s a szellemi közösségek életét ismerteti. Miután közelebbről a 21. §-ban a nyelv, a mythos s az erkölcs emberi közösség formáit ismertette, fejtegetéseinek a végén az ösztudat és ösztakarat felállítására tér át. Az elsőt „a képzetek összefüggésének“ definiálja „valamely népközösségen belül“, míg az ösztakarat fogalma alá a közös akaratirányokat („die gemeinsamen Willensrichtungen“) sorozza. E két fogalom alatt nem valami metaphysikai substantia értendő, sőt inkább „sind sie ein Ausdruck für die thatsächliche Übereinstimmung und Wechselwirkung der Individuen einer Gemeinschaft“ s ennyiben az egyéni tudat és akarat világának körébe tartoznak.

Érdekesen ismerteti végül Wundt műve utolsó §§-aiban „a lélek fogalmát“, a melynek substantiális meghatározása helyett annak aktuális fogalom meghatározásával (anstatt des substantiellen Seelenbegriffs den Aktualitätsbegriff der Seele) találkozunk. A lélek lényege az ő jelenségeinek reális egységes összefüggésében keresendő, a melyből ered az egyéni tudat közvetlen tapasztalata, s a képzet, érzés és akarat összefüggése, mint a lelki élet különböző funkciója. Ilyen aktuális lélekfogalmat tanított annak idején Lotze, s az ő befolyása alatt a theologus Ritschl. A substantiának fogalma a lelki életre alkalmazva többé nem képezheti alapját az egyéni lélek halhatatlanságának. A metaphysika itt az empirikus pszichologiai módszernek engedni kénytelen. E ponton az újabb philosophia sokat köszönhet a pszichologiai és psycho-physikai kutatásoknak. A képzet, érzés és akarat lelki jelenségeinek egységes összefüggő tárgyalása Wundt művének legjelesebb szakaszaihoz tartozik.

Ugy tudjuk, hogy Melanchthon volt az első, ki a maga wittenbergi egyetemi előadásainál a „psychologia“ elnevezésével élt. „De anima“ cz. műve a maga korának legelső pszichológiája, mely a XVI. és XVII. század theologiai jellegű egyetemi előadásoknál úgy szólván egy „authenticus normál könyvnek“ a tekintélyére emelkedett. A magunk részéről örövendénk rajta, ha erre a tekintélyre Wundt pszichológiája

is emelkedhetnék honunkban. Mert a ki ma pszichológiai dolgokról beszél, és Wundt pszichológiáját nem ismeri, nem igen beszélhet jártasságról az újabb philosophia irodalmában. Melegen ajánljuk tehát Wundt pszichológiájának tanulmányozását, a melyet Rácz Lajos fordításában is hasznonnal forgathatunk.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

Szász Domokos

sz. 1838 máj. 25., m. h. 1899. jan. 8.

Testben és lélekben erős, nagy czélok kitzítésében merész, munkás-ságban és küzdelemben fáradhatatlan, haza- és fajszeretben rajongó, vallásának, nemzetének ékesen szóló és tettekben gazdag, buzgó apostola, a tudomány és közművelődés szolgálatában egész életén át munkás férfiú volt — Szász Domokos, a kit férfikora javában és szellemi ereje teljességében ragadott el a halál.

Az Erdélyi Múzeum-Egyletnek kezdettől fogva buzgó tagja, két év tized óta alelnöke volt s tevékeny részt vett annak működésében, igazgatásában.

Szász Domokos Nagy-Enyeden 1838. május 25-én született. Atyja, néhai id. *Szász* Károly, nagy tudományú író és tanár, a politikai téren az anyaország és Erdély egyesítésének egyik előharcosa, a tud. akadémia r. tagja, 1848—49-ben kultuszminiszteri államtitkár, anyja *Münstermann* Francziska volt.

Szász Domokos atya vezetése alatt tanult 1851-ig, a midőn a marosvásárhelyi főgimnázium hetedik osztályába lépett s már 15 éves korában letette az érettségi vizsgát. 1855-ben a kolozsvári ev. ref. papi növendébe lépett, a hol 1859-ben tette le a papi szigorlatot s még ez évben *Nagy* Péter kolozsvári lelkész mellé került segédlelkészül. 1860. tavaszán a kolozsvári egyházközség rendes papjává választotta. Beköszöntő beszédét megtartván, egyházközsége engedélyével külföldre utazott, s egy évig a heidelbergi egyetemen theologiai és bölcészeti előadásokat hallgatott, azután Franciaországban, Svájcban és Németországban tett körutat.

Hazájába 1861-ben tért vissza, s megkezdte rendes papi hivatalát. Szabad idejének nagy részét az ő és újabb kor nagyobb szónokainak

tanulmányozására fordította, s gyűjtögette az anyagot az erdélyi egyházi szónoklat történetének megírására. A hatvanas években a költészet terén is ismeretessé tette nevét; költeményei, melyek részint eredetiek részint fordítások voltak Beranger, Heine, Lamartine s mások műveiből, a „Vasárnapi Újság“-ban, a „Hölgyfutár“-ban s a „Korunk“-ban jelentek meg. 1868-ban, mint a kolozsvári ref. kollegiumnál a vallástan tanára, közrebocsátotta „A vallásos eszmék története“ című két kötetes kézi könyvét, melyet a ref. vallású VII. és VIII. osztályosok egész Erdélyben tankönyvvül használnak.

1870-ben Kovács Albert »Reform-Egylet« alakítását indítványozván, a mozgalomban, mely országszerte nagy mérvet öltött, élénk részt vett. Az egylet első közgyűlésének nagy többsége a Szász Domokos által előterjesztett javaslat alapjára helyezkedett, „Magyarországi protestáns egylet“ név alatt szervezvé magát, céljául a prot. irodalom fejlesztését s humanisztikus célok ápolását tűzte ki.

Élénk részt vett ama mozgalmakban, melyek a 60-as évek végén az erd. ev. ref. egyházkerület alkotmányos szervezetének megújítását tűzték ki célul. Az új alkotmány értelmében szervezett egyházkerületi közgyűlés aztán az egyházkerület legfőbb kormányzó testületének, az állandó igazgató-tanácsnak tagjává választotta s 1878-ban generális notáriussá választatott.

Ugyanebben az időben (1876-ban) az egyházkerület fölhatalmazta Szász Domokost egy Kolozsvárt föllállítandó papnövelde s tanárképző föllállítása céljából adományok gyűjtésére.

1881-ben a debreczeni zsinat tagjává s végül 1885. május 25-én az elhalt Nagy Péter helyébe az erdélyi ev. ref. egyházkerület püspökévé választatott s e tisztséget azóta 14 éven keresztül egészen haláláig viselte, fokozott tevékenységgel és buzgósággal szolgálva egyháza ügyeit, e mellett a politikai, kulturális, a társadalmi életben mindenkor kiváló vezető szerepet foglalva el.

Alkotó ereje, s találékony szelleme pihenést nem ismerő szakadatlan tevékenységgel hozta létre az újabb és újabb alkotásokat, templomokat, iskolákat építtetett mindenfelé Erdélyben. Legfontosabb alkotása a kolozsvári ev. ref. theologiai akadémia és tanárképzede, a mely 1895. őszén nyitott meg. Fontos alkotása még az egyházkerületi lelkészek árvái segélyezésére szolgáló szeretetház létesítése és legújabbban Kolozsvárt emelt harmadik református templom.

Papi működése mellett sokoldalú írói munkásságot is fejtett ki. Az Erdélyi Protestáns Közlönynek 1871—76-ig főmunkatársa, 1877—84-ig szerkesztője s azzal megjelent Prédikátoritárnak Szász Gerővel szintén szerkesztője volt. Számos egyházi lapba dolgozott. Önállóan közzétett munkái közül megemlíjük a következőket: A romániai missio története, tekintettel Czelder Márton működésére. (Kolozsvár 1870.) A confessiók kérdése (Pest 1872.) A vallásos eszmék története (1870—

73.) Egy falat kenyér története (Kolozsvár, 1868.) Az északamerikai egyesült államok története, (ford. Bpest 1873). stb. stb.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet ig. választmánya első alelnöke: Szász Domokos püspök elhunyt alkalmából jan. 9-én rendkívüli ülést tartott, melyen Szamosi János második alelnök megható szavakkal esetelte az elhunyt érdemeit a tudomány és kultúra s az egyesület ügyei szolgáltatában.

A választmány elhatározta: 1. hogy érdemeit s elhunyt felett érzett kegyeletteljes részvétét jegyzőkönyvébe iktatja; 2. hogy koszorút helyez ravatalára; 3. hogy részvétét a megboldogult családja előtt küldöttségileg és írásban tolmácsolni fogja; 4. hogy gyászjelentőt ad ki az egylet tagjai és a hazai kulturális intézetek számára.

Az elnökség értesülvén a koszorú-megváltási mozgalomról, utólagosan úgy intézkedett, hogy a koszorú árát a Múzeum-Egylet is Szász Domokos utolsó alkotása, a *Szeretetház* javára adja.

A Múzeum-Egylet küldöttsége jan. 10-én a ref. theologia dísztermében felállított ravatalhoz járult, a hol Szamosi János dr. alelnök fejezte ki az egylet részvétét, melyre a család részéről Szász Károly püspök felett, mélyen meghatva köszönve meg az egylet részvétét.

A koszorú megváltására az elnökség 25 frtot útalványozott a Szeretetház javára.

A kiadott gyászjelentés így szól:

Az erdélyi Múzeum-Egylet igazgató-választmánya mély fájdalommal tudatja, hogy első alelnöke főtiszteletű és méltóságos szemerjai Szász Domokos az erdélyi ev. ref. egyházkerület püspöke, a magyar országgyűlés főrendiházának tagja, kolozsvári lelkész stb. stb. folyó hó 8-án, déli 1 órakor, 61 éves korában elhunyt. Temetése f. hó 11-én, d. e. 10 órakor lesz az ev. ref. theologiai facultás díszterméből a házsongárdi köztemetőbe.

Az ékesszólás nagymestere, a tudomány és közmívelődés lelkes és erős bajnoka, a nemzeti eszmék és hazai cultura szolgálatában nagy érdemeket szerzett férfiú, egyesületünknek alapításától fogva buzgó tagja, s régóta alelnöke volt.

Alkotásai, érdemei megőrzik emlékét, a mely messze túl fog ragyogni időn s enyészeten!

Kolozsvárt, 1899. január 9.

A jan. 11-én történt temetésen az egylet testületileg vett részt, hogy elkísérje utolsó útjára a nagyérdemű alelnököt, kinek maradandó emléke élni fog a Múzeum-Egylet történetében is.

Szilágyi Sándor

1827. aug. 30.—1899. jan. 12.

A magyar történetírásnak, a magyar irodalomnak mély gyásza, nagy halottja van: egy félszázad óta lázas serénységgel munkálkodó, soha pihenést nem ismerő, örökifjú munkakedvű és kedélyű, bámúlatosan termékeny, lánglelkű és magasszárnyalású, aranyszívű, egész iskolát teremtő — mesterét, apostolát veszítette el.

Szilágyi Sándor, a mai írói nemzedék közszeretettel és tisztelettel környezett kedves jó „Sándor bácsi“-ja nincs többé. Elköltözött oda, a hol a Bethlenek, Rákóczyak, az ő kedvelt, megdicsőített történeti nagy alakjai évszázadok óta pihennek; itt hagyva reánk örökségül nemzetfentartó dicső szellemüket.

A Magyar Nemzet Története millemiumi kiadásának utolsó kötetét az nap kaptam meg a postán, a melyekben a távíratot, hogy „Sándor bácsi állapota reménytelen, a katasztrófa minden pillanatban várható“.

E nagy munka, e nagy hivatás magasztos önérzete tartotta az évek óta roskadozó gyöngye testben a lelket, a testi élet régóta csak pislogó mécseséhez a szellemi erő adta a világító anyagot.

Mily bámúlatos szellemi erő volt az! A gyöngye test régen meg volt törve, maga erején felállni sem tudott zsölye-székéből, melyben ülve írt, dolgozott, szerkesztett, intézkedett bámúlatos lelki erővel és frissességgel az utolsó időkig.

Ennek az energiának, kitartó szívósságnak, magasztos lelkesedésnek igen-igen sokat köszönhet a magyar nemzet s főképp a magyar történetírás, a melynek ő zsenge ifjúkorától fogva lelkes és hivatásos, fáradni és pihenni nem tudó bajnoka, később gondviselésszerű vezére volt.

Kolozsvárt született 1827. aug. 30-án. Itt végezte iskoláit a ref. kollegiumban s itt kezdett tanítani, itt lett kanczellista s főkormány-széki fogalmazó gyakornok, nemzetőr és író. Korán belátta, hogy az ő hivatása tollal szolgálni a hazát s ennek történetét.

Atyjától a „Hora világ Erdélyben“ történetírójától örökölte a vénát s a szabadságharcz tüzetől nyerte az első impulzust a történetírásra. Midőn a forradalom vihara zúg, az ő tolla írja annak

történetét: *Forradalmi mozgalmak Bécs—Pest—Kolozsvárt* első, még névtelenül megjelent történeti munkájában, mely még 1848-ban neve alatt is megjelent *Bécs—Pest—Kolozsvári forradalom* (1848. márcz.) cím alatt.

A mozgalmas idők az események góczpontjába Pestre vonzották őt is s itt a Pesti Hirlapnál és Életképeknél mint munkatárs működött, a míg a forradalom árja el nem söpört mindent. Alig zajlottak le azonban a 1848/49-iki nagy események, az ifjú Sz. S. tollat ragad ismét s megírja *A magyar forradalom napjait július elseje után*, a mely 1849. őszén alig két hónap alatt elkelt s a következő évben még két kiadást ért s németül is megjelent (Pest 1850). Ezt követték 1850-ben „*A forradalom férfiai 1848—49-ből*“. Vérrel és tűzzel írott munkák voltak ezek, a forró szenvedély, szeretet és gyűlölet lángja áradtak szét a fehér lapokról. Nem lehetett az még akkor kiforrott történelem (maga sem tekintette később annak s nem szerette, ha emlegették), de igen jellemzők, mint korrajzok, eme viharos évek hangulatának hű visszhangjai.

Lázás tevékenységet fejtett ki ezután is a forradalom emlékeinek megörökítése körül. Névtelenül jelent meg *Görgei és fegyverletétele. Egy honvédtiszt naplójából*. (Pest 1850.) De már következő művét: *Közlemények Erdély Bem előtti s alatti életéből* (1850.) az osztrák kormány elkobozta, ép úgy *Klapka memoire*-jének magyar fordítását.

1850-ben írta még: *A magyar forradalom történetét 1848—49; Magyar nők forradalmi életéből* (elbeszélések és rajzok gyűjteménye); *Tollrajzok az 1848—49-iki magyar hadakból* stb. stb., melyek mind a legolvasottabb művek voltak.

Nagy dolog volt ez akkor, elszánt bátorság s vakmerőség kellett ahhoz abban az időben, midőn statárium alatt állott minden, a mi a forradalomra emlékeztett.

„Ma sem tudom elképzelni, — jegyzi meg egyik kortársa — hogy lehetett 1849. őszén s telén a forradalomról és hőseiről könyveket írni s az akasztófát mégis elkerülni“.

Szilágyi lázas tettvágyát még ez sem elégítette ki. „A könyvek után következtek a folyóiratok: a *Magyar Emléklapok*, *Magyar írók füzetei*, *Röpvékek*, *Enyedi album*, *Nők könyve* egymást követték; szédítő merészséggel, mindegyre betiltva, lefoglalva, elkobozva, mindig új bőrben s cízzel jelentek meg, s Sz. Sándornak, a kit mindegyre a rendőrséghez idéztek, hajszála se görbült.¹

Szilágyi Sándornak több volt szabad, mint másnak, mert atyja Sz. Ferencz, a hivatalos „Magyar Hirlap“ szerkesztője, megvédte fiát a hadi törvényszék elé állítástól (a mivel fenyegették) s vissza tudta vonatni, bár nagy nehezen, a fiát Pestről kitiltó rendeletet is.

¹ Szász Károly írja az 1888-ban Szilágyi Sándor nevenapjára általam szerkesztett és kiadott Történelmi Tárbán.

De a kormányval így sem lehetett soká daczolni s Sz. S.-nak el kellett hagynia Pestet. 1852-ben Kecskemétre ment — a mennyiség-tan tanárának. E nem neki való munkakörből hamar kibontakozott s esősnes révpártra jutott, midőn 1853-ban N.-Kőrösre a földrajz és történelem tanszékére hívták meg.

Itt aztán tárt karokkal várta az a szellemi kör, a melyben teljeseu föltalálta új otthonát. Itt tanított Arany János, Mentovich Ferencz, Salamon Ferencz, Szabó Károly, Ballagi, itt lakott egy ideig Szilády Áron is, a kikben Sz. S. régi és új barátokat, munkatársakat s szellemi rokonokat talált. Ez akkor egy kis magyar akadémia, történelmi és irodalmi társulat volt, melyben Sz. S. tevékeny lelke folytathatta magasröptű szárnyalását.

A N.-Kőrösön töltött 14 esztendő volt az ő életének legboldogabb kora. A honfi fájdalmat az irodalom művelésébe, a társadalmi élet kedélyességébe temették el: szöttek a szebb jövő szálait, kutatták a multat s a költészet és tudomány vigasztaló balzsamával gyógyígtatták a magok és a nemzet sebeit.

Szilágyi Sándor azonban csak félig volt Kőrösön. Lelke az Alföld rónáiról visszazállt szülőföldjére, a „bércezes kis hazába“ s annak történetébe mélyedve itt avatta föl magát *Erdély történetírójává*. Ebben találta föl eszményképét, élete legfőbb hivatását, melyhez hű maradt végső leheletéig.

Midőn az Akadémia 1858-ban tagjává választja: *Bánffy Dénes kora és megöletése* cz. értekezéssel foglalta el székét. Ezt követi *Erdély irodalom története, különös tekintettel tört. irodalmára* (Bp. Szemle 1858—59. és az Új-Magyar Múzeum 1860. évf.), melyből *Erdélyország története* tekintettel művelődésére cz. két kötetes munkája nőtte ki magát (Pest, 1866.). Itt írta meg *Báthory Gábor* fejedelem történetét (Pest, 1867.), melyben a történeti igazság fényét deríti e sokat rágalmazott daliás, bár erőszakos fejedelemre. A Rákócziak-kora iránt is itt ébred föl soha el nem enyésző szeretete, melynek első terméke a *Rákócziak-kora Erdélyben* (1868.), melyet később annyi más, élete alkonyán éppen legjelesebb alkotásai követtek: a Rákóczi-triász, a két György és Zsigmond életrajza.

Szűkebb hazája Erdély története ily nagy eredményű munkásság mellett sem foglalta le annyira N.-Kőrösön, hogy ideje ne jusson más téren is maradandót alkotni: a *Török-magyarokori Emlékekből* 9 kötetet szerkesztett és adott ki Szilágyi Áronnal és Salamon Ferenczcel.

Az alkotmányos élet újra éledése Sz. S. előtt újra megnyitotta a fővárost. Br. Eötvös József a közoktatási miniszteriumba titkárnak nevezte ki. A fővárosi légkör aztán még fokozottabb tevékenységre sarkalta, új és új tevékenységi köröket nyitott meg előtte — s viszont nyitott ő is az egész ország előtt.

Közel az orsz. levéltárhoz, hozzájutott annak tört. kincses bányá-

jához, megnyíltak előtte a bécsi eddig titkos levéltárak, Szabó Károly bőven szállította az anyagot a történeti emlékekben még mindig kincses Kolozsvárról. S az 1867-ben megalakult *M.-Történelmi Társulat*, melynek Sz. S. csakhamar mozgató szellemévé vált, kiszállott nyári kirándulásával az ország minden vidékére, felkutatta a vármegyei, városi és családi levéltárakat s a gazdag szellemi zsákmányon kívül fölébresztette mindenfelé a történet iránti érdeket, lelkesedést.

Sz. S. Budán a várban Szalay László szülőházában megtelepedve csak úgy ontotta a történeti munkákat Bethlenekről, Rákócziakról, Lorántffy Zsuzsánáról, Zrínyi Ilonáról stb. melyekben Erdély XVII. sz. történetét át- meg átdolgozta s Oklevéltáraiban gazdag adathalmazzal illusztrálta.

A régi történetíróknak is hosszú sorozatával gazdagította történetirodalmunkat: felkutatta a XVI. sz. jeles történetírójának *Szamosközi Istvánnak* történeti műveit s négy kötetben kiadta, kiadta *Rozsnyai Dávid* az utolsó török deák történeti maradványait is stb.

De Sz. S. szünetlenül alkotó lelkének még az sem volt elég. Át akarta dolgozni az egész erdélyi fejedelemség történetét s megindította az *Erdélyi országgyűlési emlékeket* s ezeket történeti bevezetéssel, magyarázatokkal ellátva kiadatta 1540—1691-ig 20 vaskos kötetben az Akadémia által. Megérte azt az örömet, hogy ebben is teljes egészet adhatott: ott ejtette le a tollat, a hol az erdélyi fejedelemség is megszűnt (1691.), hadd folytassák az utódok ott, a hol már úgyszólván kevesebb az öröm, több a honfájdalom — a gubernium korán.

Ekkora munkahalmaz, ily rengeteg munkásság, egész könyvtárt kitevő eredmény — és Szilágyi Sándornak még ennél is nagyobb, maradandóbb érdemei vannak.

Legnagyobb érdeme, a mi páratlan a magyar irodalom terén: hogy oly iskolát alkotott, annyi és olyan tanítványokat, egy egész történetíró gárdát nevelt, a mely általa biztosította történetírásunk virágzását még egy nemzedéken át.

S még egy mélyreható alkotás: hogy népszerűsítette a magyar történelmet s elterjesztette azt a palotáktól az egyszerű falusi lakokig. A *M. Történelmi Életrajzok* szép formában megírt tanulmányai, gyönyörűen illusztrált kiadásai többet tettek a magyar történelem népszerűsítésére s olvasottá tételére, mint minden azelőtti irodalmi kísérletek.

Kedvezett e gondviselészerű hivatás betöltésére az ő elbűvölő szeretetreméltóságán s ebből származó nagy népszerűségén kívül az ő magános élete is.

A muzsák szolgálatának szentelve egész életét, — családot nem alapított. Háztartását nővére vitte s családja volt az egész írói kör, s „fiai“ a maga nevelte történetíró ifjúság. Thallóczy, Károlyi, Fejérfalvay, e sorok írója, Barabás, Petkó Béla, Schönherr, Áldási Antal voltak egymásután adjutánsai.

A M. Történelmi Társulat kiadványai, a *Századok*, a *Történelmi Tár*, a *M. Tört. Életrajzok* szerkesztése sok munkatársat igényelt: ezek körül, Sz. S. mellett nevededett a mai történetíró nemzedék.

1878-ban a bp. egyetemi könyvtár igazgatójává nevezetvéen ki, még kedvezőbb viszonyok közt, egy gazdag könyvtár góczpotjából intézhette a magyar történetírás fejlesztését.

S midőn testi ereje nagy betegségek kiállása után lankadni kezdett is, szellemi frissességét, lázas munkakedvét soha sem veszítette el. Városmajori villája, régebben erdélyi s más vidéki kirándulásai, majd az utóbbi években Gastein balzsamos levegője újra megaczelozták s fölfrissítették testi erejét is. Mozgékonyysága közmondásos volt.

Végül, hogy nemzetét a milleniumra olyan korszakos művel ajándékozza meg, a mihez fogható arányú nincs irodalmunkban, megszerkesztette vállalkozó munkatársakkal *Magyarország történetét* a legrégibb időtől a legújabbig s olyan fényes illusztrált kiadásban adta ki 10 kötetben 15,000 példányban, a mely magában is biztos záloga a sikernek.

Bizony, bizony, ha valaki: ő alkotott magának — momentum aere perennius.

Az a galambósz fürtű, ragyogó szemű, szép fő, midőn örök álomra lehajlott, elmondhatta volna magáról is, a mivel legjobb barátja necrologját végezte, hogy: „*non omnis moriar!*“

És mi tanítványai, szellemi „fiai“, halóporában is örökké fogjuk áldani azt a jóságos szívet, mely csak szeretni tudott, a mely egy nagy családdá forrasztotta össze azt a gárdát, mely a magyar história szolgálatában az ő vezérlete, a mindnyájunktól forrón szeretett kedves *Sándor bácsi* zászlaja alatt szolgálta a hazát.

Fájdalmunk enyhületét keresve: megtaláljuk azt az ő példája követésében, erényei bámulásában. Őt — bárhogy fájjon is az örök elválás! — nem siratni, de követni kell. Virtutem tuam (ő idézte Ipolyi felett, mi rá alkalmazzuk) neque lugeri, neque plangi fas est!

Szádeczky Lajos.

KÜLÖNFÉLÉK.

Alsó-Fehér vármegye román népe. Néprajzi tanulmány jelent meg (különnyomatként Alsó-Fehér vármegye monografiájából) *dr. Moldován Gergelytől*, a mely jóformán az egész erdélyi románság etnografiája s nagy hézagot pótló kitűnő munka. Fejezetei: a vármegye felosztása, a románság száma, helynevek, család-, keresztnévek, állatnevek, mőczok, mokánok, a román jellem, természet, a román nyelv, község, templom, ház, viselet és ruházat, a románság foglalkozása, román hitvilág, népirodalom, népköltészet, születési, lakodalmi, temetési szokások, családi, társadalmi szokások, ünnepi szokások, időtöltések, játékok, balhit, babona különböző körből, irodalom. E vázlatos tartalomjegyzék is mutatja, hogy Moldován könyve kiterjeszkedik a népélet és néplélek minden nyilvánulására s hogy annak megismertetése az irodalomban egészen új nyomokon jár s eddig teljesen parlagon hagyott földet művelt meg. Részletesen is fogjuk ismertetni, most csak röviden jelezni kívántuk ennek a nagybecsű és Erdély etnografiájára kiváló fontosságú munkának megjelenését. Terjedelme nagy 8-adréten 321 oldal, két fénynyomatú táblával (mőczok és havasaljiak csoportképe), ára 3 frt. (N.-Enyed 1899.)

A „Székely Oklevéltár“ VII. kötete jelent meg legújabbban, Csíkvármegye költségén, kiadva a Székely történelmi pályadíj-alap által, szerkesztette dr. *Szádeczky Lajos*. Ez a kötet az 1696—1750. évek történetére vonatkozólag m. e. 400 oklevelet tartalmaz, többnyire Csíkvármegye és Udvarhelyvármegye levéltárából és más köz- és magánlevéltárakból. A gubernium első félszázadára nagybecsű adatokat tartalmaz, arra a korra, melyben azok a mélyreható átalakulások mentek végbe, melyek a fejedelmikor megszűntével Erdély közéletét, államrendjét, intézményeit, adózási viszonyait, társadalmi életét s részben vallását is átalakították. Ennek a történeti „metamorphosis“-nak a székelységre vonatkozó része nyer okleveles megvilágítást a Székely oklevéltár VII. kötete által. Megélnékülnek ebből a guberniumi kor legfőbb bajai, az adózás és a katonatartás miseriái, az idegen katonaság erőszakosságai, kihágásai, zsarolása, melyeket a Rákóczi-forradalom csak ideig-óráig orvosol. Felújul az 1717—20-iki szárazság, éhínség és pestis emberirtó pusztításának emléke, mely a lakosságnak közel felét kiirtotta. A jogszokások, intézmények, gazdasági vallás-erkölcsi élet is számos adalékkal illusztrálatik, a culturtörténet, családtörténet is érdekes adatokra talál e kötetben, mely 459 l. terjedelemben, pontos névmutatóval jelent meg, ára 2 frt.

Néprajzi kiállítás és múzeum. Az Erdélyi Kárpát-Egylet néprajzi osztálya múlt év november hó folyamán *gr. Kunn Géza* dr. elnöktele alatt elhatározta, hogy a Mátyás király szobra jövő év őszén történendő leleplezése alkalmára erdélyi nép- és tájrajzi kiállítást rendez

és ennek állandósítása végett *nép- és tájrajzi múzeumot* alakít. Ennek szervezésére állandó bizottságot küldött ki (Szádeczky Lajos elnök, dr. Herrmann Antal előadó, dr. Moldován Gergely, dr. Márki Sándor, dr. Kozma Ferencz, Merza Gyula, Radnóthy Dezső titkár, Kovács Géza jegyző és Kolbenhayer Bertalan tagokból), a mely a kiállítás érdekében megtette a kezdeményező lépéseket s megindította a gyűjtést. Kolozsvár városa méltányolván a Kárpát-Egylet nagy culturalis fontosságú törekvését, a kiállítás és múzeum helyiségeül átengedte Mátyás király születési házáat, melyet a város tavasszal restauráltatni fog. A rendező-bizottság most már általános felhívást és tájékoztatót bocsát ki a nagy közönséghez, felhíván mindenkit, hogy az *Erdélyi Néprajzi Múzeum* megalkotásához megfelelő régi vagy újabb néprajzi, népipari tárgyak kiállításával, átengedésével, vagy egyéb adományokkal hozzájáruljanak. Minden ajánlat vagy küldemény az Erdélyi Kárpát-Egyletnek (Kolozsvárt, Jókai-ut. 11 sz.) küldendő.

„**Világszép Erdély**“ cz. a. egy díszmunkát készül kiadni az Erdélyi Kárpát-Egylet, Erdély természeti nevezetességeinek leírásával és illustratioival, melyet *Hankó Vilmos* ír. Nem pusztán út- és vidékleírás lesz, hanem inkább népszerű természettudományi munka, a hasonló irányú francia munkák eleven, színes előadásával, vonzó leírásaival és szép illustratiókkal. A munka megrendelési ára 3 frt, mely ez EKE titkári hivatalához (Kolozsvár Jókai u. 11. sz.) intézendő,

A Csákyak birtokai jegyzéke jelent meg e napokban Lőcsén: „A körösszeghi és adorjáni Csákyak által egykor birtokolt várak, kastélyok, uradalmak, mezővárosok, városi házak, falvak, szőlők, puszták és részbirtokok betűsoros jegyzéke“ cz. a. „a családi levéltárak okmányai alapján összeállítva és a család tagjai számára kéziratként kiadva“ Lőcsén 1898. A lőcsei egyesített családi levéltár és a mindszei levéltár oklevelei és jegyzékei alapján készült. A jegyzék rovatai feltüntetik a birtok nevét, az oklevél keltének évszámát, a levéltári osztályt és a csomag és irat sorszámát. 734 Csáky-birtokról szól az érdekes és tanulságos jegyzék, mely így magában is élénk képet ad a Csákyak egykori nagy birtokairól.

Thököly Erdély fejedelemsége története jelent meg a m. év végén különnyomatként a „Századok“ 1898-iki évfolyamából, írta dr. *Szádeczky Lajos* (87 l.)

Erdélyi Múzeum-Egylet.

I.

A jan. 4-én tartott ig. választmányi ülésen Szádeczky Lajos titkár jelentést tett Kis-Küküllő vármegyébe a templomi mennyezetfestések megtekintése végett történt kiküldetésük eredményéről: az *ádamosi*, *gogánvárallyai* és *bogácsi* templomok műtörténelmi érdekességeiről, mennyezetfestményeiről, szőnyegeiről, műfaragású karosszékeiről, melyeknek az enyészettől megmentése a hazai műtörténelem érdekében áll. Bemutatja és átadja a küküllővári templomból a múzeum számára elhozott, valószínűleg a templom építése idejéből, 1506-ból származó tölgyfából faragott gothikus ablakot, mely a papi szék egyik végén szegélydíszül szolgált (a másik a bp. Iparművészeti Múzeumba került).

Békésy Károly behatóan ismerteti a *küküllővári* ev. ref. templomban őrzött Patócsy Zsófia-féle márvány sarkophágot, a XVI. sz. erdélyi szobrászat egyik műremekét s a *bogácsi* templom kelyheit, melyek közül a XV. századi az erdélyi ötvösség egyik műremeke.

Az ig. választmány elhatározza, hogy ez évben a közgyűlést előbb tartja meg, mint az eddig szokásban volt s e célból a költségvetést előkészítő bizottság már jan. hó végén össze fogja állítani a költségvetést.

Pénztári számvizsgáló bizottságul kiküldetnek: a titkár, Farkas Gyula, és Szabó Dénes vál. tagok.

Titkár jelenti, hogy a küküllővári ékszerekből a kiválogatott tárgyakat a pénztárnokkal együtt átadták Radisics Jenőnek, a bp. Iparművészeti Múzeum igazgatójának.

II.

Az „Erdélyi Múzeum-Egylet“ bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya január hó 14-én *havi ülést* tartott a következő tárgysorozattal: 1. *Dr. Ferenczy József* Berzeviczy „Italia“-járól olvasott fel. 2. *Dr. Moldován Gergely* legújabb munkáját „Alsó-Fehérvármegye román népét“ mutatta be.